

281.6 (09)

ՄՅՈՒԳՎԱՅԻ Է 1861 Ք.

~~4-75~~

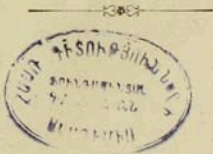
№ 4935

ՀԱՅՈՑ ՎԱՆՔԵՐԸ

ՀԱՄԱՌՈՑ ՅԵՈՒԹԻՒՆ

Կ. Կ Ա Ս Յ Ա Ն Ե Ա Ն Յ.

A II
33482-3483

Մ Ո Ս Կ Ո Վ .

Типография О. О. Герьева, Чернышевский переулок, домъ № 5-й.

1886.

Дозволено цензурою. Спб. 1 Ноября 1885 года.

В. П. П. П.

Ե Ր Ա Խ Տ Ա Ի Ո Ր Ա Ց

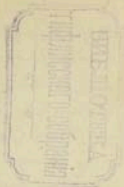
ԱՐԿԻ ՎԱՆՅՐԷԻՑ

Զ Օ Ն Ե Ը Լ

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Տ. Տ. ՄԱԿԱՐԱՅ Ա.

ՆՈՐԱՊԵՏԱԿ ԳԱԹՈՒՂԻԿՈՍԵՒ

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

ՃՆՅՐԻՒ ՀԱՆՆԵ Ե ԻԻԵԻՅԻՆ ՊԵՒՆՆԻ
ԻՐԵ Ե ԳՆԻ ԳՐԻՆ Ի Գ ԳՐԱՆՆԻՆ

Սահակ Պարթև:

Հայաստանն իւր մէջ մի հզօր և միահեծան ազգ բովանդակելու համար ունէր շատ անյարմարութիւններ, լեռնային դիրքը, անմատչելի հովիտները, հազարակեցութիւնը դժուարացնող կիրճերը, իշխանների ինքնապատան կենցաղը, սահմանակից զօրեղ տէրութիւնների միջամտութիւններն և այլն՝ մեծապէս նպաստեցին, որ քաղաքական մութեան կապը ոչ մի ժամանակ Հայոց ազգային մութեան կապ չլզաւ: Անդհակառակը՝ մենք գիտենք, որ զբարացի քաղաքակրթեալ ազգերը հեթանոսութեան դարերում միշտ բարոյապէս իշխող եղան, իսկ քրիստոնէութեան դարերում մինչև անգամ բռնացան նաև քաղաքական ազատութեան վերայ: Հայերին մնում էր թերևս խառնուել մի այլ զօրեղագոյն ազգի հետ և ջնջուել իվերջոյ աշխարհիս երեսից այնպէս, ինչպէս ջնջուեցան փիւնիկեցիք, բարելացիք և այլք: Սակայն քրիստոնէական կրօնը շնորհեց Հայերին ազատութեան ելք. զի նա եղաւ Հայ ազգի բոլոր անհատներին իրար հետ կապող զօրութիւնը. նա իրրև

միարար յօդ ժողովեց և շարկապեց Հայոց տարակեզրոն մասերը և մի բարոյական համակեզրոնութիւն ստեղծեց:

Այս մեծ գործն յաջողուեցաւ Վ. դարում, երբօր Ա. Առուստորիչ զրեց Հայաստանեայց Ազկեզեցու կազմակերպութեան հիմքը և իւր քարոզութեան ձայնով նոր կեանքի կոչեց կասպաշատութեան խաւարի մէջ տողորեալ Հայ ժողովրդին. Տրդատ արքայն իւր հսկայական գորութեամբ չկարողացաւ խափանել այդ կենդանարար ձայնը. զի ինքն ևս համոզուեցաւ թէ անյաղթելի էր Ա. Առուստորանի պաշտօնէի քարոզած ճշմարտութիւնը. նա «մեծահասաաա իշխանութեամբ» հրամայեց թօթախել հիթանոսութեան ծանր շղթաները և Վրիստոսի ծառայութեան «ամենանահեշտ լուծն» բնգունել:

Այդ նոր լուծը շօշափելի եղաւ Հայ ժողովրդին Ա. Առուստորանի ոգին արտայայտող նոր հասաաաութիւններով, որ հիմնեց Ա. Առուստորիչ: Մոյցա մէջ նշանաւոր տեղը բնում ևն փանքերը. զի նոքա առաւելապէս նպաստեցին Հայոց բարոյական և մտաւոր կրթութեանը և ամբաստեցին ներդաշնակ միութեան կապը Հայոց Ազկեզեցու և իւր հօտի մէջ. ուստի և այդ երկուսի գոյութեան շրջանում երբէք տեղի չունեցաւ մի կէտ, մի սահման, ուր նոյա շահերը միմեանցից անջատուէին և միմեանց հակառակ լինէին: Վնդհակառակը՝ բոլոր աշխարհային ծանր գրկանքների գնով պահպանուած Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Ազկեզեցին ցայսօր եղած է և է միակ հասաարանը, որի վերայ հիմնուած ևն թէ հօտի և թէ հրփուի գոյութեան իրաւունքները:

Մարդս իւր կեանքի մէջ ունի մի վայրկեան, երբ զգում է կարօտութիւն առանձնանալու և մտախոհ լինելու: Եւրջ վայրկեանն է անապատականի որոնած կրօնակութիւնը: Հին կրօնների մէջ ամենուրեք երևելի անձինք օրէնագիրներ, խնաստասէրներ, մարգարէներ իրենց գործունէութիւնն սկսում կամ վերջացնում էին առանձնանալով: Մարդկային բնութեան այդպիսի պահանջից յառաջ եկաւ կրօնաւորական կեանքը: Վարերի ընթացքում զանազան կրօնների մէջ և զանազան պայմանների տակ գոյութիւն ունենալով, այդ կեանքը նուիրագործուեցաւ իվերջոյ և մեր Փրկչի օրինակով, որի աշխարհային կեանքի խորհրդաւոր վայրկեաններից մէկն էր քառասորեայ փորձութիւնն անապատում:

Առանձնական կեանքի հետ սերտ կապ ունի և ընկերական կեանքը: Ենչպէսոր ներքին աշխարհի մէջ խորատու զուելու պահանջը մղում է մարդուս դէպի անապատը, այնպէս էլ մտախոհութեան արդիւնքը իւր նմաններին հաղորդելու պահանջը, որ նոյնպէս բնական է, մղում է նորան դէպի ընկերական կեանք: Մարդկային բնութեան այս երկրորդ յատկութիւնն ևս երևեցաւ Աստուածորդու կեանքի մէջ, երբ անապատից դուրս գալով մտաւ նա աշխարհ, ժողովից աշակերտներ և քարոզից իւր Աւետարանը:

Ահա ասիկ երկու բնական պատճառներ, որոնք յա-
 սաջ բերին երկու կրօնաւորական վիճակ՝ միակեցութիւն
 և եղբայրութիւն **Միակեացներն** սպրտւմ են մարդկային
 հասարակութիւնից հեռու լինելու և անապաւանելու և
 անձուկ և մենացեալ ճշմարտաների մէջ: **Աղբայրներն** սպ-
 րտւմ են մի կազմակերպեալ բնկերութեան մէջ փանդե-
 րու և մեծաատաններու, թեպէտև հեռու սարկալից
 աշխարհից և նոյն իսկ անապաւանական լուսութեան գրե-
 կում: **Արքայութիւններն** սպրտւմ են, նորա սխառտւմ են աշ-
 խարհաւորացութիւն և մեծաւոր կեանք: **Սոցա** այս նշա-
 նարանք կրկնորցներ անշուշտ իւր փետ խորհուրդք, եթէ
 նորա սրբագործոց և նախնական գորութիւնք շինելն նոյն
 ինքն կրօնք: **Բրբե** մի ամբարումն փետ սկզբունքների
 կրօնն է միակ ասաջնորդք, որ գարեթի բնութացրու և
 փեցնէց է եղեկ մարդիկներին ճանաչելու հոգեւոր կեանք
 և նորա ճշմարտ փայելչութիւնները, որոնց ասաջ ու-
 ինչ են աշխարհիս ամենարարք փայելչները: **Աշխարհ**
 կեանքի գաւառութիւններից զգուսմ մարդիկ այլ նաև մե-
 ճաստաններ, ինաստաններ և նոյն իսկ թագաւորներ թե-
 րեկ են իրենց աշխարհային շաքն սե ասաւելութիւններ
 և բնարեկ են կրօնաւորի համեաւ ստրագք, որպէսզի հաս-
 նին ճշմարտ երջանեկութեան: **Արանաւորական վիճակը** իրբե
 աստաւածամերձ կեանք, հրեշտակային կենցաղ, գերանորգ-
 կային աշխարհ եղեկ է սրբութիւն և սրբերի փարձարան
Վշտակ էին կեղբանանում մարդկութեան բոլոր հոգեկան
 շաշիրը, այնտեղ էին գուսում կեանքի փետ խորհուրդներն
 և նորատակները, այնտեղից էին բխում ամենայն ճշմարտ
 և աշխարհաշէն պատգամները, որոնք աստաւածային ճաղ-

ման գրառմը կրելով, առաջնորդում էին մարդիկներին մարտիկներին պատասխանելու:

Այս փոխ կեանքը դարերի ընթացքում մշակել է եւ իւր որոշ պայմանները, որոնց նպատակն է գերազանց երջանկաբեկան հասնելու համար մեզինք մարմնը եւ գործքին հագնելու Պաշտօնագրութիւնը, ծանր, կուսութիւնը, ազգաստեղծութիւնը, ազգութիւնը եւ հնարամտութիւնը այդ կեանքի անհրաժեշտ պայմաններն են: Անշուք սակնայն մարդ կրճատուի էլ ապրում է աշխարհիս երեսին, տեսնում է նորա բարիքը, անձնիշխան է սակնայն ինչ փոքրիկը, սակայն ինչն իւր յոմար կամրով առանց մեռած լինելու մեղքում է իւր ջանկարութիւնները, ու բանում է աշխարհիս գոյութիւնը եւ ընտրում է իրեն համար մի հոգեւոր աշխարհ: Այդ աշխարհն ընտրելու միակ միջոցը հաստատն է, որ կապում է մարդուս միայն կրճատական սկզբունքների հետ եւ գորութիւն է ապիս նորա բոլոր խորհուրդներին: Առանց այդ միջոցի՝ առանց հաստատի՝ կրճատուի գոյութիւնն անխորհուրդ է եւ անհասկանալի:

Ը.

Մարտականական աշխարհի կրճատուական կեանքը գարգացում է Վ. եւ Վ. դարերում: Երբ հարմարական կայսրութեան հարածանքները մնում էին շրջապատներին քաղաքակիրթեալ աշխարհից հեռու գեղի Ազգայնաստի եւ Բասրիքի անձամտի լեռներն ու անապատները, երբ հեթանոսարունիքների գեղատիւնն ու շարժութիւնն յարուցանում էին զգումը նորահաս սերունդի մէջ եւ ստիպում էին նոյն գիծը պարզ եւ ընտան կեանքի գիծը եւ երբ

խկերջոյ քրիստոնէութեան առաքեալներն և վկաները, թէև իրենց արեան զնով, վաստկում էին նոր ժողովուրդ Հիթանասական անխորհուրդ ճէսերից զղուած և երկնային կեանքի սիրով յափշտակուած:

Արժանաւորական կեանքի առաջին Հիմնադիրն եղաւ Ս. Մնատն անպատականը, որ ապրեցաւ 250 թուից մինչև 356 թիւը ¹⁾. մի հարուստ ազնուական երիտասարդ էր նա. քանամեայ հոտակում վաճառեց իւր ընդարձակ և արգաւանդ հողը, զինը բաժանեց աղքատներին և ինքն առանձնացաւ Ազիպտոսի անապատները: Արևսուն և Հինգ տարի շարունակ մաքատեցաւ իւր մարմնի հետ և ամէն փորձութիւններին յողթելով, շահեցաւ իւր հոգու ազատութիւնը: Նորա երջանիկ առանձնութիւնը խանգարուեցաւ աշակերաներով, որոնք ժողովուեցան նորա շուրջը. հարեան ձգնաւորներն ևս սկսեցին շրջապատել նորան և ուսանիլ նորանից աստուածդիտութեան զազանիքները. նորա համբաւին գալիս էին բազմաթիւ ուխտաւորներ, որոնք խրնդրում էին նորանից բժշկութիւն և թողութիւն. նոյն խակ Հիթանոս և քրիստոնեայ փիլիսոփաները բերում էին նորա առաջ իրենց տարակասութիւններն և կասկածները և լքում էին նորանից հանձարեղ և խմատուն պատասխաններ: Ս. Մնատնի մենարանն այսպիսով դառաւ մի ժողովարան, որին ուղղութիւն և ողի տուողն էին նորա սրբութեան օրինակը, ողելից խրատները և ջերմեանդ աղօթքները: Այդ խառն բաղմութիւնից կազմեց նա խկեր-

¹⁾ Եջիպտոսի կրօնաւորների մասին մեր տեղեկութիւնները քաղուածաբար թողր մանկցիք Մանուղաբիքի «Les moines d'Occidents» դրտի Բ. դիւից:

Չոյ մի եղբայրանոց. ինքն՝ առանձնական կեանքի առաջին կրօնաւորն եղաւ և նոր ընկերական կեանքի առաջին առաջնորդը կամ հայրը (ասորերէն արբա.): Աղբայրանոցի բնակավայրն եղաւ Ազիպատոսի հին Թերայիդը. այդ տեղը լցուեցաւ շուտով այնպիսի մի բազմութեամբ, որ այլ ևս անապատական մեռելութիւնն անհետացաւ և տեղի տուեց միարանական երգերին և անխոնջ մշակութեանը, որոնցով ողևորուած էին Ա. Անտօնի աշակերտները: 310 թուին նա առաջին անգամ դուրս եկաւ իւր անապատներից և բազմութիւ միայնակեացնների գլուխն անցած՝ մտաւ Ազէքսանդրիա, որպէսզի խրատուէ քրիստոնէականներին և ինքն էլ վկայէ: Քրիստոսի աստուածութեան մասին Մաքսիմիոսի հալածանքների ժամանակ, արիտեսանդերն ևս այդ ժամանակ իրենց մտրութիւններով դաշնակից էին հեթանոսներին: Ա. Անտօն մի փառաւոր ճակատամարտ ունեցաւ հաւատի թշնամիների հետ. կայսերական դորձակալներին անպատուեց, նոցա զինուորներին խրատիւ կշտամբեց, նոցա կայկայուն փաստերն հերքեց և շահեցաւ իրեն մի նոր հիւր, նոր բարեկամ, նոր աշակերտ՝ հռչակաւոր Ա. Աթանասին, որ քրիստոնէական եկեղեցու մեծ և պերճախօս եպիսկոպոսներից մէկն էր և ապա Ա. Անտօնի կենսագիրն եղաւ: Այս մեծ յաղթանակից յետոյ ժողովուրդը ողևորուած ամէն կողմից զիմուժ էր նորան տեսնելու. հեթանոսները, մինչև իսկ քրմերը, հետևեալով էին նորա քայլերին և աղաղակում էին. Թողէք մեզ տեսնել Աստուծոյ մարդուն: Սակայն նա ամապարում էր դառնալու գէպի իւր Թերայիդը. Չիները մեռնում են ասում էր, կրք հանում են նոցա ցամաք. ճգնաւորներն

էլ ուժաթափ են լինում քաղաքներում, դասնանք շուտով
դէպի մեր լեռները, ինչպէս ձկները դէպի ծով: Աս կերկեց
այնտեղ խւր աւելի քան հարիւրամեայ կեանքը շարունակ
ածող աշակերտների և ուխտաւորների բազմութեան մէջ,
որանք լսում էին նորա խրատներն և զմոյլում էին ինչ-
պէս նորա մտքի կորովի վերայ նոյնպէս և նորա սրտակա-
ռելի դէմքի զեղեցկութեան. զի երկօր տարիներն և անձ-
նամաշ ձգնութիւնն իսկ շէն կարողացել քայքայել նորա
պարզութիւնն և զուարթութիւնը: **Ա.** Ընտօն ունեցաւ և
օգնականներ, նշանաւոր տեղը բնում են **Ա.** Պօղ և երկու
Ա. Մակարները, սակայն նոր կեանքի կազմակերպութեան
նկատմամբ աւելի բարձր նշանակութիւն ունեցաւ **Ա.** Պար-
միտս, որ քառասուն տարով աւելի փոքր էր **Ա.** Ընտօնից
և վախճանեցաւ նորանից յառաջ: Աս եղաւ գրաւոր կա-
նոնադրութեան առաջին հեղինակը, աւանդութիւնն ասում
է, որ **Ա.** Պարմիտս խւր կանոնների բնագիրն երկերից ստա-
ցաւ: Ըստուծոյ հրեշտակի ձեռով: **Ա.** Ընտօն այդ աստուա-
ծաւար կանոններն բնութենեց խւր եղբայրութեան մէջ: **Ա.**
Պարմիտս այդ կանոններով հիմնեց Աեղոսի ամում Տա-
րկննի վանքը կամ աւելի ճիշտ, մի միաբանութիւն ութն
վաներից բաղկացած, որոնցից խւրաբանչխւրը կառավար-
ւում էր մի արքայով և միացած մի սերտ կապով հնա-
զանդում էին միեւնոյն բնդհանուր առաջնորդի հրամա-
նին: Միքանի հազար կրօնաւոր պատասպարուած էին նո-
ցա մէջ: Արքոր **Ա.** Եթմանաս՝ արդէն հռչակուած խւր եւան-
գով արխանանների դէմ և խւր փառաւոր մարտումներիով
Առասանդ կայսեր հետ, գուրս կրաւ: Եղէբանդրիայից և
տարձրացաւ: Աեղոսի վերայով տեսնելու այս բազմաթիւ

միարանութիւնները, Ա. Պարմիտս Հանեց նորա առջևը մի
անհուն զունդ կրօնաւորների, որոնց մեջ նա ծածկում էր
Համեստութեամբ իւր խի ներկայութիւնը: Ամէնքը երգում
էին սաղմոսներ և օրհնութիւններ, ամէնքը ոգևորուած էին
ճշմարիտ կրօնի նախանձախնդութեամբ և ներկայացնում էին
մի այնպիսի բարոյական զննորութիւն, որ կարող էր հեշ-
տութեամբ յազմահարել և սպառել բոլոր հերձուածները:

Աշխատասի մենաստանների հրաշալի պատմութեան մեջ
պէնջ այնպէս անհաստալի չէ, ասում է Մօնտպլամբէր,
ինչպէս նոցա թիւը. բոլոր արժանահաստ հեղինակները
միարերան ընդունում են սակայն այդ թուերի հաւանա-
կանութիւնը: Աւ յիշուի, եթէ մտածենք, որ այս մի զաղ-
թականութիւն էր քաղաքներից զէպի անապատը, քաղաքա-
կրթութիւնից զէպի պարզ կեանքը, աղմուկից զէպի լռու-
թիւնը, ազականութիւնից զէպի անմեղութիւնը, զարմա-
նալի չէ տեսնել, որ միմիայն Ա. Պարմիտսի վանքում ժողո-
վուած էին երեք հազար կրօնաւոր նորա կենդանութեան
ժամանակ և եօթն հազար նորա մահից յետոյ: Յետագայ
այցելուներն և ճանապարհորդները տեսան այնտեղ մինչև
50 հազար մարդ միմիայն այն կրօնաւորների ընդհանուր
ժողովում, որոնք հեռուում էին Ա. Պարմիտսի կանոնին:
Շատ սակայ էին պատահում առանձին վանքեր 2, 3, 5
հարիւր միարաններով միեւնոյն արքայի ձեռքի տակ: Ա.
Արապիտի մօտ կային մինչև 10 հազար կրօնաւոր:

Գ.

Արօնաւորների մեծագոյն մասը բնակոււա էր եզրայ-
րանոցում կամ վանքում. նոքա միացած էին ընդհանուր կա-

Նոններով և Հասարակաց գործերով միևնոյն առաջնորդի կամ արբայի ձևքի տակ: Նոցա գործն էր ազօթել և աշխատել իւրաքանչիւրն ունէր մի ձեռագործ, որը նա կատարում էր առանց բաժանուելու իւր ազօթքից և Հոգևոր մարդու թիւններից: **Ս.** Պարմիտսի կանոններով իւրաքանչիւր վանքը բաժանուած էր միքանի ընտանիքի՝ նայելով այն ձեռագործին, որ ունէին ընտանիք կազմող ձգնաւորները: Բւրաքանչիւր ընտանիքն ունէր իւր առաջնորդը և բաժանուում էր խցերի, որոնցից իւրաքանչիւրը բովանդակում էր երեք ձգնաւոր, կային վանքեր, որոնք բաղկացած էին 30/40 ընտանիքից: Վաախայի Հին երեւելի նկարիչները պատկերացնում են կրօնաւորների կեանքի առօրեայ վիճակը. տեսնում ենք նոցա իրենց կոշա մազեղէն սև Հագուստի մէջ կնկուղը գլիներին, այծի մորթը ուսերին ոմանց ծառ կայրելիս, ոմանց ձուկ որսալիս, ոմանց այծ կթելիս, ոմանց արմաւ ժողովելիս, ոմանց խօրներ Հիւսելիս և այլն: **Ս** իւաներն զբաղուած են կարգալով կամ **Ս.** Վրքի մեկնութեամբ: **Մ.** յնպէսոր խցերը անապատում նման են մեղուի փեթակին, ինչպէս Համեմատում է **Ս.** Ապխանը. այնտեղ իւրաքանչիւրն իւր ձեռքում ունի աշխատանքի մօմը և իւր բերանում սաղմօսերգութեան և ազօթքի մեղրը:

Արօնաւորների ձեռագործն էր մեծ մասամբ խտիրներ Հիւսել. սակայն կային նոցա մէջ ամբողջ ընտանիքներ, որոնցից ոմանք ոստայնանկ էին, ոմանք Հիւսն, ոմանք խաղախորդ, ոմանք բրուտ և այլն: Պարապմունքի ժամանակ խիստ պահպանուում էր ծոմը: Ընտապատական **Ս.** Հայրերն և բոլոր կանոններն ամենքի Համար պարտապիր են Համարել աշխատութիւնը. և իրենք իսկ իրենց օրինակով աւելի բարձրացու-

եցլ են այդ օգտակար հրամանի նշանակութիւնը: Աւին բողբոբում, չէին յայտնուում բացառութիւններ այս ընդհանուր և անփոփոխ կանոնից: Ասա, որ ամենից մեծն էր, նա ինքն էր առաջին մօտեցողը իւր ձեռագործին: Միանգամ կրբոր Ս. Սակարն եկաւ տեսութեան Ա. Անտօնին, նորա իակոյն սկսեցին միասին գործել խտիրը, շարունակ խորհրդակցելով հոգեշահ խնդիրների մասին. և Ս. Անտօնն այնպէս խրատուեցաւ իւր հիւրի ջերմեռանդութիւնից, որ համբուրեց նորա ձեռքն ասելով. Արքան առաքինութիւն է թափուում այդ ձեռքերից:

Իւրաքանչիւր վանքը ոչ միայն աշխատանքի մի մեծ փարժարան էր, այլ և միեւնոյն ժամանակ բարեգործութեան մեծ կրթարան: Արձնաւորները գործում էին բարիք ոչ միայն մէկը միւսի համար կամ միայն իրենց հարեան շրջակայ կարօտեալների համար, այլ նոցա աջը հասնում էր ուղեւորներին, ուխտաւորներին և ամէն մի պատահական նեղեալին: Վրխատնէութեան դարերում կրէք տեսնուած չէ այնքան մարդասիրութիւն և այնպիսի համատարած քրիստոնէական ողորմածութիւն ինչպէս Ազխպոսօսի կրօնաւորների մէջ: Ապին նոցա մէջ այնպիսի վանքեր, որոնք ապաստարան էին հիւանդ երեխաների, կային և այնպիսիները, ուր ժողովում էին խեղերն և անգամալոյժները. նորա, որ իրենց ձեռքի աշխատանքով պահպանում էին այս մարդասիրական հաստատութիւնները, վստահութեամբ կարող էին պարծենալ մեծատունների առաջ և մասնացոյց լինելով իրենց այդ հաստատութիւնների վերայ բացառանչել. Ահա մեր գոհարները, ահա մեր մարդարիաները:

Արձնաւորներն այդպիսի բարոյական գործունէութեան

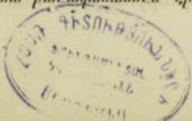
ժամանակ խառնագահան՞ էին միմիայն իրենց անձի նկատմամբ, ցուրտը, տապը, սովը, ծարաւը, մերկութիւնը, անարգանքը, խռչանդանքը և այլ ամենայն հարուածներն ու զանաւթիւնները չէին հանում նոցա բերանից ոչ մի արբտունջի ձայն և բողբոջի նոքա իրենց կոշումը հէնց այդ լայնատիրա համբերութեան մէջ էին նկատում: Առբա իրենց առօրեայ անպայման աշխատութիւնը, ապաշխարութեան խիստ վարժութիւնները և հերասիրութեան ու բարեգործութեան հոգսերը բարեխառնում էին հոգևոր մշակութեամբ և Ս. Վրբի ուսումով: Ս. Պարմիոսի կանոններից մէկը անշուշտ պարտաւորցնում էր կրօնաւորին կարգալ Ս. Վրբի զանազան մասերը: Այս պարտաւորութիւնը կատարում էր ճշտութեամբ, զրադէտները կարդում էին, անգրագէտները լսում կամ ուսանում էին: Վայխ էին նոցա մէջ և Աղէքսանդրիայի զիանականներից ու փիլիսոփաներից շատերը, որոնք իրենց հետ բերում էին զանազան գիտութիւնների մի հարուստ պաշար: Անապատական առանձնութեան մէջ նոքա միջոց էին զանում զտելու իրենց գիտութիւնը հաւաստի նկատմամբ, այդ գիտութիւնն սակի կազդուրում էր նոցա հոգու կորովը, կրօնաւորներն այդ եկաւոր ուսումնականների առաջնորդութեամբ սկսեցին մըշակել աստուածարանական և փիլիսոփայական շատ խնդիրները, որոնց օգնութեամբ նոքա համարձակ մտնում էին պայքար հերձուածօյների հետ:

Վ.

Թերայիցի կրօնաւորներն այնքան ամենցան, որ յետոյ սկի տակաւութեան պատճառով փոխադրուեցան

Երարիտ, Եսորիք, Պաղեստին և փոքր Եսիա: Եյս գաղ-
 թականութիւնների միջոցով կրօնաւորական կեանքը մտաւ
 յիշեալ երկրներում և արմատ ձգեց նոցա մէջ, կրելով իւր
 վերայ և յառաջապիտութեան գրոշմ: Եռաջին անգամ ըն-
 դունուած կանոններն հիմնուած էին առաւելագէս Ս. Ըն-
 աօնի և իւր ընկերների կեանքի և գործունէութեան վերայ.
 որքան և մօտ էին նորա բարոյական սկզբունքներին, այ-
 նուամենայնիս զեռ առօրեայ փորձերի բովում դառուած չէին:
 Ս. Պարմիտսի կանոնների մէջ մենք տեսնում ենք միայն կրօ-
 նաւորների, որոնք կենդանացած են իրենց աշխատութեան
 և ազօթքի մէջ և շատ սակաւ առընչութիւն ունին Ս. Ալե-
 ղեցու վիճակի հետ. զե նորա չունէին եկեղեցական աստի-
 ճաներ, չէին հովուում եկեղեցու հօտը և շատ սակաւ հան-
 դիպում էին ծակաւ առ ծակաւ նոյն խակ ժողովրդի հետ,
 որ կարօտ էր նոցա քարոզութեանն և օրինակին: Եռաջինն
 եղաւ մեծն Մարտեղ Աեսարացին, որ բարեփոխեց կրօնաւո-
 րական կեանքի կազմակերպութիւնը: Աս սուրբացաւ 329
 թուից մինչև 379 թիւը. սնաւ Աեսարիացում, Ս. Պօլսում
 և Եթէնքում. ապա ծանապարհօրդեց Ազիպոսս, Եսորիք
 և Պաղեստին. ծանօթացաւ կրօնաւորների կացութեանը.
 և քանեկ վեցամեայ հասակում վերադարձաւ իւր հայ-
 բնիքը, ուր իւր հայրական կալուածքում բնակեցաւ և սկը-
 սեց գործել անդ: Աեանքի հրատոյրներն և հեշտութիւն-
 ները չկարողացան կորդել նորա հաստատուն նպատակները.
 իստակրօն իւր առօրեայ կացութեան մէջ, հանապաղ զբա-
 ղուած Ս. Վրքի ընթերցանութեամբ և խմատասիրու-
 թեամբ, շարունակ հեռակելով իւր երկրի մշակութեանն և
 ձեռագործին, նա բուսականանում էր միայն չոր հացով և

A 33482-5488

ջրով, իւր ամբողջ նիւթական փաստակը, ինչպէս և իւր կալուածքի եկամուտները, մատակարարում էր Հասարակաց, այսպիսի գործունէութեամբ նա նմանեցաւ Ազիւտոսի Հայրերին, որոնցից զանազանում էր սակայն իւր անհուն Հմտութեամբ Հեթանոսական գիտութիւնների մէջ և կիրթ ճաշակով քրիստոնէական պերճախօսութեան մէջ, նա իւր պաշարեալ մտաւոր Հմտութիւններն ևս մատակարարեց Հասարակաց, գրելով իւր Ա շեցօրէից ճառերը, որոնք բովանդակում են իրենց մէջ մի քրիստոնէական խորիմաստ ներքող վիցօրեաց արարչագործութեան վերայ: Վրիստոնէական եկեղեցու Հովիւներից մէկը լինելով, նա մի ճշմարիտ օրինակ է կրօնաւոր եպիսկոպոսի, նա ձգտում է իրական կեանքը վերացականի Հետ միացնել, նորա նշանաբանն է աշխատանք, պահեցողութիւն և գիտութիւն, նորա Հայեացքով կրօնաւորն այն ժամանակ միայն պիտանի է եկեղեցու շահերին, երբ կարող է կառավարել ժողովուրդ, մշակել բարոյականութիւն և զարգացնել քրիստոնէական կեանքը: Ե. Բարսեղ իւր Հայեացքների այս ծրագիրը գրեց 203 Հարցմունքների մէջ, որոնց պատասխաններն ընդհանրապէս կոչում են Բարսեղ Աեսարացու կանոններ: Գոցանով նա Հանդիսացաւ կատարելագործող Ե. Պաքմիոսի փանական կանոնագրութեան:

Ե.

Ս. Բարսեղի կանոնների փանական կեանքը զարգացաւ և կազմեց մի զօրաւոր ամբարտակ Հեթանոսական գաղափարների և Հերեթիկոսութեան դէմ: Մաքառումը

շաա եռանդուն էր և անվերջ: Այս մաքառման մէջ կրօնաւորները շահեցան բաղմաթիւ թշնամիներ, սոքա էին հեթանոսներն և հերձուածոգները, որոնք միացան և զրգռեցին կայսերութեան ժողովրդի մէջ առերութիւն նոցա դէմ: Հեթանոսների մէջ զիտնականները, փիլիսոփաներն և յառաջաւոր անձինք սկսեցին ծաղրել, անուանելով նոցա սեմարդիկ: Ծաղրածութիւնները թափանցում էին մայրաքաղաքների ապականեալ դասակարգելի մէջ և զանում էին արձագանգ. աւելի զայրանում էին հարուստ և ազնուական ծնողները, որոնք բաց աչքով տեսնում էին, որ իրենց որդիք և ժառանգները ծախում են իրենց գոյքը և դնում են կրօնաւորների յեռեկց: Աւելի խիստ էին նոցա դէմ արիտեսանները. նոքա բանակից էին կայսրներին: Առատանդ և Ալաղէս նոցա զրդմամբ մեծ հալածանքներ յարուցին: Առատանդի ժամանակ կրակ ձգեցին և վառեցին Ազգիպտոսի վանքերն իրենց միջի վանականներով: Ս. Մթնաւասի մահից յետոյ Ալաղէսի հրամանով մի կայսերական զունդ ուղարկուեցաւ Ս. Պաքմիոսի հիմնած վանքների վերայ. նոքա քանդեցին և պղծեցին սրբավայրերը և բողոքող կրօնաւորներին աքսոր վարեցին: Այնուհետև Ալաղէս միքանի հրամաններով փորձեց տապալել վանքերը. նախ՝ հրամայեց խուղարկութիւն անել Թերապիդում, բրունել այն մարդիկներին, որոնք իբրև սինդքոր փախտասականներ մտել էին վանք, և վերադարձնել նոցա իրենց նախկին պարսպմունքին. երկրորդ՝ հրամայեց ծառայեցնել կրօնաւորներին զինւորական ծառայութեան մէջ և նոցա, որոնք խոյս կուտան այդ պարտաւորութիւնից, տանջել գաւազանի հարուածներով: Աստի հեռեկցան կապանք և աքսոր, որոն-

ցով վարատուեցան միաբանութիւնները: Արբէք զողջես
այնպիսի ծանր և վտանգաւոր շրջան չէ ունեցել Ս. Ալկե-
ղեցին, ինչպէս այդ տարօրինակ հալածանքների ժամանակ,
երբ քայքայեալ հիթանոսութեան մէջ բուն դրած հերձ-
ուածողները, գործում էին իբրև քրիստոնեայ քրիստոնեա-
ների դէմ և Ս. Ալկեղեցու հիմունքը խախտելու չափ յան-
դուզն նպատակով պատասպարանք էին գտնում նորա մա-
քուր հովանու տակ: Այսպիսիներին աչքի առաջ ունի ան-
շուշա Ս. Յովհանն Ասկերերան, երբ իւր մի ծառի մէջ, դրուա-
տելով Ս. Գրիգոր Առուսաւորչի վարքը, յանդիմանում է իւր
ժամանակի չար հովիւներին. նա ասում է. « աւուրքս շարու-
թեան են. և փոխանակ հովուաց գայլք մտանեն հօտապետք.
բանիւ ձեանան բարեպաշտք. և գործովք իւրեանց ուրա-
ցեալք են: Պատմելով այն, որ Ս. Առուսաւորիչ խոյս էր
տալիս աշխարհային մեծութիւնից, սքանչելի վարդապետն
արդար յափշտակութեամբ բացադանչում է. Չայնպիսին
գովեմ ես հովիւ, զայնպիսին վերակացու. զի ոչ նա զհեա
պատուոյն, այլ զհեա նորա պատինն ընթանայր: Ար այս-
պիսիս ոչ լիցի, ոչ հովիւ ուրեմն կոչի, այլ գող և աւազակ,
գայլ ապականիչ՝ օցտելով զհօտն Վրիստոսի: Աւր են բազ-
մութիւնք երանելի եպիսկոպոսացն առաջնոց և վարդապե-
տացն, որք իբրև զփայլակն ծագեցան յաշխարհի: Ատքս
էին հովիւք ճշմարիտք. իսկ սոքս (այսինքն իւր ժամանակի
հովիւները) գայլք ապականիչք, ընկղմեալք յինչս և յըս-
տացուածս մարմնականս. քանզի յաղագս արծաթոյ և հան-
գերձից խննելութեան, երիվարաց և ջորւոց և արօրաձիգ
եզանց և հօտից և խաչանց բազմանալոյ և վասն պէսպէս
զօշաբազութեանց բազում ջանս և խօսս ի մէջ սոցս տե-

սանի. իսկ վասն բանաւոր հօտից փրկութեան և բարութեան նախանձու և ոչ մի ինչ բան կամ հոգարարձութիւն: Այս արգահասակի վիճակի համար անողորբի Ս. հետորն արձակում է իւր խօսքի արագութե շանթերը վնասակար հովիւների գլխին. Արդ լուարութ հովիւք, ազազակում է նա, մի գանձէք ձեզ գանձս յիրկրի Արծաթ ձեր բազմացաւ, և բանն նուազեցաւ: Պոյք ձեր ամեցին, և համարձակութիւնն լուաց: Անբանիցն հոյք բազմացան, և բանաւոր ձեր հօտն գիշատեցան:»

Մի ուրիշ ճառով «Լանդան Կանէ հակառակորդներէ շէ» Ս. Յովհան Սակերերան պարզեց իւր բազմիցս յայտնած գաղափարը վանական կեանքի կարևորութեան և օգտակարութեան մասին, որով և մեծապէս խախտեց հակառակ բանակի գոյութեան հիմքը: Հետեանքն այն եղաւ, որ բիւզանդեան կայսրները, թէև անգօր էին էսական յեղափոխութիւն ձգելու և ուղղելու յիշեալ շարիքները, սակայն ազատութիւն և արտօնութիւններ շնորհելով կրօնաւորներին, միջոց տուին Ս. Սակերերանի նման արժանաւոր հովիւներին հիմնաւոր կերպով կազմակերպելու Ս. Ակեղեցու անտեսութիւնը: Այս եղաւ առաւելապէս կրօնաւորական ուխտերի և վանական կարգերի օգնութեամբ: Ս. Անտօնի և Ս. Բարսեղ Անսարացու սահմանած սկզբունքները մնացին առաջնորդ ամէն դաւանութեան քրիստոնեաների համար: Հայաստանեայց Ս. Ակեղեցին ևս իբրև անդրանիկ եկեղեցի Արևելքում իւր գոյութեան առաջին դարերից հետևեցաւ նոյն սկզբունքներին, իսկ նոցա հեղինակներին գասեց իւր աօնելի սրբերի կարգը, յիշատակելով նոցա յիշատակն առանձին կրգերով, որոնց մէջ Ս. Անտօնը

Հռչակում է իբրև «բաժակ Հողևորական լցեալ աստուածային ուրախութեամբ», իսկ Ս. Բարսեղ իբրև «լուսապայծառ խնասախւք լոյս եղելոց աշխարհի Համաձագօղ»:

Չ.

Հայոց վանքերի առաջին կազմակերպութիւնն եղած է Ս. Լուսաւորչի Հեղինակութեամբ, թէև աւանդութիւնն յիշում է ¹⁾ և այնպիսի վանքեր, որոնք գոյութիւն ունէին և նորանից յառաջ: Ս. Լուսաւորչի սահմանելով «վանքք մի եղբայրութիւն է. իւրաքանչիւր անդամը մի եղբայր է. նոցա միասին միացնող կապը բարոյական է. այդպիսի կապի ներկայացուցիչը եղբայրների Համաձայնութեամբ ընտրած առաջնորդն է. իւրաքանչիւր եղբայր պարտական է անպայման Հնազանդիկ առաջնորդին, նորա խրատներին ականջ դնել, նորա հրամաններին հպատակել. ոչ մի գործ առանց առաջնորդի կամքին լինելու չէ. նորա կամքից դուրս եկողը պէտք է ապաշխարէ. նորան արհամարհօղը Ասածուն է արհամարհում. ոչք չպէտք է իւր կամքով գործ խնդրէ առաջնորդից, այլ ինչ գործ առաջնորդն յանձնելու լինի, այն պէտք է ընդունի անտրտունջ. առաջնորդն ինքը պէտք է անհօղ չլինի. պէտք է ամէն բանի մէջ Ճշմարտասէր լինի. պէտք է եղբայրներին խրատ, խորազխտութեամբ, ինչպէս որ ժամանակը կամ իւրաքանչիւրի բարբն ու ընդունակու-

¹⁾ Ստեփաննոս Օրպելեանն ասում է, որ Քաճաշատի վանքն հիմնուած է Հայոց թուականից 400 տարի յառաջ այսինքն 112 թուին. Ս. Բարթեղիմէոս Առաքելոց, Հոգեաց, Երտազու և միջանի ուրիշ հին վանքերի հիմնորդութեան ժամանակ համարում են Ս. Գարբ:

Թիւնը կրներին: Ա. Առաւորչի սահմանած վանքերի մէջ առաջնորդից զատ կան և ուրիշ պաշտօնատար անձինք. նոցա մէջ առաջինը անտեսն է. Ա. Առաւորիչ պատուիրում է անտեսին չկորցնել, չծախել և դուրս չձգել Ա. Այկեղեցու անօթեղէնը, զի ինչոր եղբայրութեան համար է, այն պարզե է Աստուծոյ. պատուիրում է մատակարարելու ժամանակ պահպանել հաւասարութիւն. Տերերին, հիւանդներին, տկարներին, ծանապարհորդներին, մշակներին իւրաքանչիւր արժանաւոր բաժինը տալ: Տնտեսից յետոյ գալիս են շարաթաւորները, որոնք, ինչպէս երևում է, հերթապահ եղբայրներ են, որ վերակացու են նշանակուած կահարասիքի պահպանութեան: Ապա հետևում են «տեսուչք հիւրոց», որոնց պատուիրում է հիւրերի հետ քաղցր վարուել, հիւրերի պատճառով պահքը կամ սղօթքը չլուծել, ամէն բանի մէջ առաջնորդի հրամանին հետևել և այլն: Ան և «տեսուչք եղանց հողագործաց կամ խաշանց արօտականաց և հօտից կթոց և դասատուց բեռնակրաց.» սոցա պատուիրում է հաւատարիմ լինել «որպէս Աստուծոյ գործավարք և իմաստուն մշակք արդիւնակատարք ¹⁾»:

Ա. Առաւորչի որոշած այսպիսի կադմակերպութեան շնորհիւ վանքերն ունեցան կրկնակի նշանակութիւն. մէկոր նոցա մէջ կազմուեցաւ նոր հասարակութեան համար մի կենդանի օրինակ. ժողովուրդն ընդօրինակում էր նոցա կարգերը, սովորութիւնները և գաղափարները, որով և հետ

¹⁾ Յէն Եաճարագատում — Հայոց վանքերի մասին բոլոր մեր տեղեկութիւնները որ Զ. դիւից սկսած հաղորդելու ենք, քաղուած են Հայոց պատմիչներից. շատ տեղ շակերտով նշանակուած են նոցա խաչերը: Առանձին ծանօթութեամբ նոցա տեղը նշանակելն աւելորդ համարուեցաւ, զի մեծ մասն հանրածանօթ է:

զհետէ կազդուում էր քրիստոնէական կեանքի մէջ. կրկ-
րորդ որ նորա ծագկեցուցին իրենց մէջ ուսում, գալու թիւն
և հասարակական կրթութիւն:

Լ:

Առաջին ուխտը, որ Ա. Առաքելի հիմնեց Հայաս-
տանում, Բնակնեան վանքն էր, որ յետոյ Գլակաց Ա. Առ-
քապետ կոչուեցաւ. շրջագրատուած խիտ և ընդարձակ ան-
տառներով, բարձր և գեղահայեաց բլուրներով, առողջա-
բար և բարեհամ աղբիւրներով այդ վանքը շուտով լցուե-
ցաւ մինչև վաթսուն ձգնաւորներով. Ա. Առաքելի այդ
վանքին առաջնորդ կարգեց մի անապատականի, որին հրա-
ւիրել էր Արեմուտքից. վանքի կառավարութեան համար
նշանակեց տասներկու զիւր, որոնք հարուստ և ընդարձակ
էին. նոցանից մէկը ունէր 3200 ծուխ և կարող էր զինուորել
վանքի թշնամիների գէմ 1040 հեծեալ, 840 աղեղնաւոր,
680 տիգաւոր և 280 պարսաւոր հեռեակ զօրք: Բնակ-
նեան տեղի նախկին նուիրականութիւնը, քրիստոնեայ ճրդ-
նաւորների մարուր կենցաղը, Ա. Առաքելի սահմանած
նոր տօները կարձ ժամանակի մէջ կապեցին նորահաւատ
ժողովրդի սիրտը այդ վանքի հետ և զրաւում էին բազմա-
թիւ ուխտաւորներ. աւանդութիւնն ասում է, որ միան-
գամ, կրք մեծն Տրդատ իւր նախարարներով եկաւ ձգնա-
ւորներից աղօթք և օրհնութիւն հայցելու, Բնակնեան
վանքում հաւաքուած էին հարիւր հազարից աւելի ուխ-
տաւորներ:

Բնակնեան վանքում, ինչպէս և Ա. Առաքելի հաս-

տատած բոլոր վանքերում կրօնաւորները վարում էին «խա-
րազնագրեստ, քարանձաւամուտ, միայնակիաց, խոտարուտ»
կեանք. բնակում էին «գարափոս խցերի մէջ», «ոմանք ծեր-
պերում, ոմանք շատ նեղ խուղերի մէջ, ոմանք բացօթիաց».
նոցա կենցաղական կանոնն էր նեղութեան, վշտի, չարչա-
րանքի և բանտարկութեան համբերօղ լինելը. «ճիւղաւոր-
ների զինւորութեան զէնքը, ասում է Ա. Աւսաւորիչ, մարմ-
նաւոր չէ, այլ հոգեւոր. նոքա պէտք է անխարդախ հետեւին
բոլոր հոգեւոր խրատներին և մերկանան աշխարհային բոլոր
ցանկութիւնները»: Նոքա մեծ յօժարութեամբ տանջում
էին իրենց մարմինը հոգեկան վսեմ բաւականութիւն ձեռք
բերելու համար. այս երեւում է առաւելագէտ նոցա կերա-
կուրի, զգեստի և բնակարանի կազմութիւնից: Չորօրինակ՝
Խոտակերից վանքի միաբանների սնունդը միայն վայրի բան-
ջարն էր. Մաքենոցի կրօնաւորների զգեստը ոչխարի մոր-
թին էր. Թանահատի կրօնաւորները, որ կոչւում են «մշտա-
պաշտօնք, սահմանաւորք», բաւականանում էին «չոր հացով
և լոկ ջրով». այն էլ ճաշակում էին օրը մի անգամ երեկո-
ները առանց խօսելու. զօր գիշեր աղօթքի էին կանգնած, կամ
ինչպէս համեմատում է պատմիչը, «անշէջ կանթիղի նման
կախ էին. սպասաւորներից զատ ոչոք իրաւունք չունէր վան-
քից դուրս գալու. կիւրակի օրերն անգամ բաւականանում
էին միայն բանջարեղէնով և բնդեղէնով. չէին ճաշակում
ոչ իւղ, ոչ պանիր և ոչ անգամ հասարակ թան. ուստի
կոչուեցան թանահատք. միմիայն զլիաւոր տօներին նոքա
ճաշակում էին ձէթ և փոքր ինչ զինի»: Աննական կա-
նոնների տակ իրենց անձը ճշնշօղ կրօնաւորներն անտար-
բեր չէին սակայն, երբ հասարակութեան բարոյական օգուտը

պահանջում էր նոցա ներկայութիւնն և մասնակցութիւնը մենք զիտենք, որ Ա. Սահակ Պարթև ունեցաւ վաթսուն աշակերտ, որոնք, ինչպէս պատմում է Խորինացին, մայրաքաղաքների անքուն ժրածան կրօնաւորների նման «խարազնազգեստ, երկաթապատ և բոկազնաց» մարդիկ էին և միշտ իրենց վարդապետի հետ միասին շրջում էին. Ա. Սահակ ինչպէս մի անապատական նոցա հետ միասին կատարում էր մշտական աղօթքով եկեղեցու կարգը, բայց միևնոյն ժամանակ ինչպէս աշխարհական մարդ կառավարում էր և երկրի գործերը:

Կրօնաւորների ազգեցութիւնը այսպիսի մի խտտակրօն սրբութեան շնորհիւ շատ փրկարար եղաւ ժողովրդի համար. աւանդութիւնները չեն սխալում, երբ այդ ազգեցութեան չափը որոշելու նպատակով հազդդում են զանազան նկարագրութիւններ, որոնք տանում են մեզ դէպի հրաշքների աշխարհը. այսպէս պատմում են, որ բազմաթիւ ուխտաւորների մէջ անպակաս են եղել հիւանդներ, անդամադոծներ, գոսացեալներ և այլն, որոնք գտնում էին բժշկութիւն կրօնաւորների աղօթքով. յիշում է նմանապէս, թէ կրօնաւորներն իրենց առաքինութեամբ նուաձում էին մինչև անգամ վայրենի զաղաններին՝ արջերին, գայլերին, առիւծներին և կամ աղօթքով սասակեցնում էին վիշապներին: Կնանկեան վանքի կրօնաւորներից մէկը աղօթքով կապեց այն զաղանների բերանը, որոնք եկեղեցու լուսաբերներին պատառում էին: Այլ է նայոց կրօնաւորների այսպիսի գերբնական շնորհը ժառանգել չեն նոքա, որոնք այժմ հասարակ ժողովրդի մէջ թուղթուղրով զիլկապուկ են անում, գոնէ այդպիսիների արդի զոյութիւնը պարզ

սպառնացանում է Հայ ժողովրդի նախկին սերտ կապն իւր
փանքերի հետ:

Արօնաւորների բարոյական ազդեցութիւնը շատ աւելի
հեռու էր տարածւում քան իրենց նեղ ու անձուկ տա-
ղաւարների սահմանը. նոցանից պատկառում էին աւաղակ-
ներն և յուզկահարները. նոցա զօրութեամբ շեղաբանում
էին յարձակմունքներն, յափշտակութիւններն և անակնու-
նելի կոտորածները: Ազդեցն գեղեցիկ պատկերացնում է Ար-
րահամ Խոստովանողի նկարագրութեամբ նոցա այդ բարո-
յական նշանակութիւնը. Եւր չամբաւոյ նորա, ասում
է, իմաստնացան ազէտք, և ի տեսիլ մերձաւորութեան նո-
րա զգաստացան լիախք. բնակեալ էր ըստ մարմնոյ ի նեղ
խցիանն և ահ սրբութեան նորա անկեալ էր զհեռաւորօք
և զմերձաւորօք: Յոյնք երանի կտուն վանն նորա աշխար-
հիս Հայոց. և բազում բարբարօսք փութացան տեսանել
զնա մարմնով. սիրելի եղև նա սիրելեացն Աստուծոյ և զբա-
զումս ի թշնամեաց ճշմարտութեանն ած ի հաւանութիւն
սուրբ սիրոյ:

Բ.

Ս. Առսաւորչի հաստատած փանքերը, որքան և օգ-
տակար էին, լիակատար բաւականութիւն չէին տալիս նո-
րածին քրիստոնէոյ հօտին. զի սա կարօտ էր տակաւին զործ-
նական վարժանների, ուր կարողանար տեսնել քրիստոնէա-
կան կեանքի շօշափելի պատկերը և ուսանէր նորա զործա-
ծութեան կղանակը: Ս. Առսաւորչի թոռան թոռը մեծն
Ներսէս Պարթև եղաւ այն առաջին անձը, որ տուեց Հայ
ժողովրդին զործնական վարժարաններ: Աս ոչ միայն, ինչ-

պէս վկայում են գրաստիչները, Հաստատեց բոլոր գաւառ-
ներում յունարէն և ասորերէն զպրօցներ, այլ և բարեկար-
գեց շացոց երկիրը, Հիմնելով վանքեր, օտարանոցներ, Հիւ-
րանոցներ, Հիւանդանոցներ և ուրկանոցներ: Այս նոր կար-
գերի նշանակութիւնն այնքան աւելի մեծ կ'երևի, որքան
աւելի խորին հետաքննութեամբ ծանօթանանք նոցա Հան-
դէս գալու ժամանակին. եթէ մեծն Աերսէս ոչ այդ ժա-
մանակի, այլ մեր արդի ժամանակների համար պէտք է
ծնուած լինէր, նորա սահմանած կարգերն այնուամենայ-
նիւ իրեն ժամանակը նշանաւորող երևոյթներն կդան և
մեծապէս նպաստեցին շացոց բարբերի ազնուանալուն: Այն
ժամանակ, երբ անդժութիւնը բուն էր զրկել քրիստոնէու-
թեան անունը կրօց շացերի մէջ, կըր հիւանդներին, ան-
գամալոյժներին հալածում էին շէներից դէպի անապատ-
ները, կըր օտարականներին և եկաւոր հիւրերին մերժում
էին, կըր աղքատները, որբերը և ծերերը լքեալ վտարեալ
սովամահ էին լինում, մեծն Աերսէս զործեց և քարոզեց
իրև զործնական վարդապետ: Վարդում էր ողորմածու-
թիւն, և հաստատեց աղքատանոցներ. քարոզում էր զթա-
սրատութիւն, և հաստատեց ուրկանոցներ. քարոզում էր
մարդասիրութիւն, և հաստատեց հիւրանոցներ և օտարա-
նոցներ. քարոզում էր անձնուիրութիւն և բնկերսիրու-
թիւն, և հաստատեց մենաստաններ, անապատներ և կո-
բայրանոցներ. քարոզում էր ուսում, զխտութիւն և լու-
սաւորութիւն, և հաստատեց որբանոցներ և վարժարան-
ներ: Աորան աջակից էր բնդհանուր բազմութեան հաւա-
նութիւնը. զի նա այդ խնդիրների համար դումարում էր
ազգային — եկեղեցական ժողովներ, որոնց որոշմամբ սահ-

մանում էր նորահաստատ կարգերի նիւթական ապահովութեան համար մշտական աղբիւրներ՝ այն է՝ դիւղեր, ագարակներ, անտառներ և այլն: Անձն Ներսէսի հաստատած այս կարգերից յետոյ, ինչպէս վկայում է Խորենացին, նա-յոց երկիրն այլևս չէր «որպէս բարբարոսս այլանդակեալս, այլ որպէս զքաղաքացիս համեատացեալս»:

Թէ մեծն Ներսէսի բարեկարգութիւնների գաղափարն արմատ ձգեց նայոց մէջ, այդ երևում է նորանից, որ յետագայ դարերում ևս գոյութիւն ունէին նմանօրինակ հաստատութիւններ: Ե. յսպէս՝ մենք դիտենք, որ Օ. դարում Աիւնեաց աշխարհի մէջ Արասիի վերայ շինուեցաւ Գիւտայ վանքը, որ մի ուրկանոց ունէր. ժամանակի առաջնորդներն յատկացուցին այդ վանքին առանձին այգիներ Արասիի ափում. վանքի հարատւութիւնն երևում է Ասեփաննոս Օրպէլեանի խօսքերից, որ ասում է թէ նա ունէր այն ժամանակ 1000 արջառ, 12 հազար ոչխար, 700 ուղա, 600 ձի, 400 էշ և 170 կատէպան այգիների մշակութեան համար: Ե. յսպիսի մի ուրկանոց կար Աիւնեաց աշխարհում Ժ. դարում, երբ շինուեցաւ Նորավանքը. այդ ուրկանոցը Ստ. Օրպէլեանն անուանում է «գողատուն». Օ. դարում Ենաստաս կաթուղիկոսը շինեց Մասիսի ստորտում Եկոսի դիւղի մօտ մի վանք «ի տաճողութիւն հանդստեան հիւրոց և տնանկաց և աղքատաց»: Ժ. դարում Ե. իրակ գաւառի նոստմոսի վանքը կոչւում է «ասպնջականոց». Եսողիկը պատմում է, որ այդ ասպնջականոցի հիմնադիր Յովհաննէս վարդապետը, «երբ հանդիպում էր աղքատներին, հանում էր իւր զգեստը և տալիս էր նոցա. ճամբորդների համար վանքում պատրաստել էր հանգստա-

նալու տեղ այնպէսոր օտարներն անդամ հանգրտանում էին անդ, ինչպէս իրենց տան մէջ՝ այդպէս և եղել է շոտոմնսի վանքն Ասողիկի ժամանակ. ժՎ. դարում մի րնդարձակ հիւրատուն է եղել Սանահնի վանքում: Ընդ Ս. Փրկիչ եկեղեցու մօտ ևս մի օտարանոց է եղել, ուր մշտապէս ձրի հաց և տեղ էին տալիս եկաւորներին և օտարներին. 1173 թ. Ընդ քահանաներից մէկը Տրդատ երէցը տուել է այդ օտարանոցին չորս այգի, երկու տուն և արտեր, որպէս զի դոցանով շահուն եկաւորները: Սոցա նման են եղել և Աշտունիքի Ասրեկայ վանքը, Գերջանի Խլածորի վանքը, Ընձևացեաց շոգեաց վանքը, որ միւսնոյն ժամանակ մի կուսանոց էր, և այլ շատերը: Շայոց աղքատների, հիւանդների և ամէն տեսակ կարօտեալների ապաստարաններն էին նոքա. այս աղցաւոր և վշտալի աշխարհիս երեսին միմիայն նոցա մէջ կենդանի հնչում էր աստուածային սփոփիչ ձայնը, թէ Լեկայք առ իս ամենայն աշխատեալք և բեռնաւորք և ևս հանգուցից զձեզ: Ինչպէս տեսնում ենք արձանագրութիւններից, բարեպաշտ ժողովուրդը նուիրում էր այդ վանքերին արտեր, այգիներ, ջրաղացներ, ձիթահանքեր և այլն, որպէսզի նոցա բերքը ձրիաբար բաժանուի կարօտեալներին:

Ի՛նչ.

Շայոց վանքերի այն առաւելութիւնները, որոնց մասին էր ցարդ մեր խօսքը, բոլորովին նահանում են նոցա գլխաւոր կոչման առաջ, որ է սպասաւորել ժողովրդական կրթութեանն և լուսաւորութեանը՝ Սոցա գործունէու-

Թեանն այսպիսի մի ասպարէզ և ապագայ որոշողն եղաւ
դարձեալ Ս. Պրիզոր Լուսաւորիչ. Նա հաւանեցնում էր
Թագաւորին, ասում է Եզաթանդեզոս, որ զանազան տե-
ղերում մանուկներ ժողովն ուսում տալու համար. և
Թագաւորն հրաման տուեց շայտ սահմանների զանա-
զան գաւառներից հաւաքել մանուկներին դպրութեան ար-
ուեստի համար, և նոցա վերայ հաւատարիմ ուսուցիչներ
կարգել. և դպրոցների համար հասոյթներ ևս նշանակեց:
Բացի այս՝ Լուսաւորիչ անդադար դրում էր Աեսարիա և
Խնդրում էր Ս. Վեռնիկ հայրապետից, որ դպրութեան
հմուտ մարդիկ ուղարկէ շայաստան. զի «երկրի մանուկ-
ները տակաւին դպրոցումն էին, հունձը շատ էր և մշակները
տակաւ»: Պրէթէ հարիւր տարի ժամանակ հարկաւոր եղաւ,
որ Լուսաւորիչ ջանքը արդիւնաւոր լինէր Ակեղեցու հա-
մար և հունձին համապատասխան մշակներ հասնէին. և
այդ այն ժամանակ, երբ մեծն Ներսէսի բացած դպրոցնե-
րից հանդէս եկան Ս. Սահակ Պարթևի և Ս. Մեսրոպ
Մաշտոցի նման հայրեր, որոնք շայտց դրերի գիւտը յա-
ջողեցուցին, Ս. գիրքը հայացուցին և ազգային դպրութեան
նոր դարազուլուն ընծայեցին:

Իսկ երբ Պարսից հալածանքների երեսից շայտց եկե-
ղեցական դասը բռնութիւնների ենթարկուեցաւ, կրօնաւոր-
ներն հարկի տակ դրուեցան և արժանաւոր հովիւները տա-
տաշխարհ քստրուեցան, երբ Ս. Վարդանանց պատերազմից
յետոյ շայտց բաղմութիւնն ևս տարազիր ցրուեցաւ լեռ-
ներն ու անապատները և մի ընդհանուր յուսահատութիւն
Թագաւորեց ամէն տեղ, այդ իսկ ժամանակ արարտիական
բռնութեան դործած բարոյական աւերակների տակից նո-

բաժնետուր զարգարուած Հանդէս եկաւ Հայոց եկեղեցական ուխտան իւր վանքերով, որոնք այնուհետև Հայոց բարոյական պաշտպանութեան համար եղան «սխնք աշխարհի, պարիտպք բնդդէմ թշնամեցյն և աստեղք լուսատուք յերկրի» ինչպէս նմանեցնուեմ է նոցա իւր բանաստեղծական հանձնարով Շնորհալին Աերսէս: Այդ նոր վանքերի մէջ զեկազարութիւնն այլ ևս ասորի և յոյն կրօնաւորների ձեռքը չէր. այստեղ ժողովուած էին կեանքի և հալածանքների փորձութեան բովից ելած Հայ կրօնաւորներ, որոնց սրտի մէջ վառ և բորբոք էր ազգային եկեղեցու ինքնուրոյնութեան նախանձը. այստեղ գործուեմ էին այժմ Ախտի, Յովհանն Կանդակունու և Բարդէսի նման դիտնական և անկախ հայրապետներ, Ազնիկ Աողբացու, Մովսէս Խորենացու, Ազիշէի և Փարպեցու նման կրօնաւորներ, որոնք մի ձեռով տարածուեմ էին լուսաւորութիւն և ծագկեցնուեմ էին դպրութիւնը, միւս ձեռով հեռու էին մղուեմ բարոյական թշնամու զաղտագողի յարձակումներն և խլրտումները:

Գլխաւոր տեղն այդ վանքերի մէջ անշուշտ Ազգարչապատու Աաթուղիկէ, Ակեղեցուն է պատկանուեմ. դեռ Աորին Աբանչելին նորա մասին վկայուեմ է, թէ «այնտեղ ինքնաբերարար գալիս էին շատ ուսումնասանչ բազմութիւն և թափուեմ էին աստուածոցին դիտութեան ազբիւրի վերայ. զի Երարասեան գաւառի մէջ թագաւորների և հայրապետների կայանքուեմ բղխեց Հայերի համար շնորհք»: Աւահան Մամիկոնեանը ուրիշների կարգուեմ Աաթուղիկէ Ակեղեցին էլ նորոգել տուեց և այնտեղի վերանաստեղծութիւնն յանձնեց Ազգար Փարպեցուն: Աւահանից գառ այդ հաստատութեանն օգնուեմ էին և Աամտարական իշխանները:

«պողոժք և ամենայն պիտոյիւք», երբ Վազարի թշնամիներն իրրև լոյսի թշնամիներ՝ վանեցին նորան վանքից և յափշտակեցին նորա կայքի հետ միասին նաև նորա յունարէն գրքերը, այնուհետև Մայր Եկեղեցին մնաց զուրկ լուսաւորչական անունից և պահպանուեցաւ միայն իրրև մի նշանաւոր հնութիւն մինչև որ Փ. Լ. դարում նորոգուելով վերստին գտաւ իւր նախկին գիրքը:

Ստեփաննոսի Եկեղեցուց յետոյ նշանաւոր էր Կենակենեան Ս. Սարապետի վանքը, որի կրօնաւորների թիւը Չ. դարում հասնում էր մինչև 400ի. կոչոււմ էր «մեծահանդէս մայրաքաղաք», այնտեղ ծաղկեցաւ և գիտութիւնը. Չ. դարի առաջին տոմարագէտն հայր Աթանաս, որ պատմիչների վկայութեամբ տեղեակ էր բոլոր ազգերի տօմարին, Կենակենեան վանքի կրօնաւորներից էր և 551 թուի Վուչի ժողովում կազմեց Հայոց ազգային եկեղեցական տօմարը: Այս վանքի առաջնորդներից մէկն էր Յովհան Կաթողոսոս Մամիկոնեան Տարօնի պատմիչը: Լ. դարում, երբ Պարսիկներն յարձակուեցան Տարօնի վերայ, Կենակենեան վանքի կրօնաւորները թուով 395 վտանգի ժամանակ ժողովրդին օգնելու համար «սեւազդեստ մոմեղինօք և կնկղաւորք» ձեռները» խաչադրօշ բարձրարուն «զուրս կկան թշնամու բանակի դէմ և պատերազմ վարեցին Հայոց զնդերի հետ միասին: Եւ Վլակայ վանքի վերայ մեծ խնամք ունէին Մամիկոնեան և Սամնարական տոհմերը. բազմաթիւ զիւղեր, ընդարձակ կալուածներ և առատ աւուրքեր էին սահմանուած «մեծահանդէս մայրաքաղաքի» պայծառութեան համար. Ս. Սարապետի անունը՝ նուիրական ամէն Հայի համար՝ առաւել մեծ օգևորութիւն էր ազգում Տարօնի ժո-

ըմբռնելու և նորա իշխաններին պատերազմների, վտանգների և ամենայն դժուարին վիճակի ժամանակ նոցա բացազանջութիւնը **Ս. Արապետի** անունն էր. այդ պատճառով ամէն մի յաղթութեան առաջին նուէրը նորան էին մատուցանում և ամէն մի վրէժխնդրութիւն նորա անունով էր լինում:

Վլակայ վանքի նման **Լճ. դարում** ծաղկեցան միքանի այլ վանքեր. պատմիչներն յիշում են **Արազածոանի Ս. Եստուածածնի** անունը. սորա զեկապարն էր **Խէնդորոս Քոթնետորը**, որին աշակերտող էին **Սահակ Զորոփորեցին** և **Յովհաննէս Օձնեցին**: **Եթէ** այսօր անցայտութեան մատախուղի տակ ծածկուած է **Արազածոանի Ս. Եստուածածնի տեղը** և պատմութիւնը, **Զորոփորեցու** զեղեցիկ շարականներն և **Յովհաննէս իմաստասերի** ոգիւն ծառերը, մեծապէս փայլեցնում են այդ վանքի առաջնորդի անունը: **Ենչպէս Յովհաննէս իմաստասեր** վկայում է, **Խէնդորոսը** ոչ միայն իւր զիտցածն էր հաղորդում աշակերտներին այլև շատ տեղերից ամենալաւ բաները ծաղկաբաղ անելով լրացնում էր նոցա ուսման ծարաւը և իւր զիտութիւնը շարունակ կատարելագործում էր: **Այս երևում է և Օձնեցու** ունեցած պատրաստութիւնից. **Յովհաննէս Աստուծոյն** ասում է, որ նա «**չմտա և տեղեակ էր քերթողական շարագրաց և կրթական վարժից թէոնականաց**»:

Մի նշանաւոր կեդրոն էր և **Շիրակայ Վարդէվանքը**, որի առաջնորդն **Լճ. դարում** **Քարսեղ Ճոնն** էր. սա, ինչպէս յայտնի է, դրեց **Ս. Մարկոսի աւետարանի** մեկնութիւնը և իրեն ժամանակի «**իմաստուն մարդիկներից**» մէկն էր. **Սիրակոս Վանձակեցու** ասածով՝ նա բնարեց և խմբագ-

րեց այն շարականների ժողովածուն, որոնք եկեղեցիներում
ընդունեցան և կոչեցան Ճոնընտիր: Ասկայն բոլոր այս
վանքերի մէջ կրթական նշանակութեամբ ամէնից բարձր
տեղը պատկանում է Ախնեաց Վարդապետարանին:

Ժ.

Ըսանդութիւնը շատ խորին հետեւին է ընծայում
Ախնեաց Վարդապետարանին և նորա ծագումը հասցնում
է մինչև Եռաքեալների ժամանակը. այդ վանքը նոյն խակ
Տաթևու կամ Ս. Աւստաթէոս Եռաքելոյ ուխտն է. սակայն
նորա նշանակութիւնը բարձրացաւ այն ժամանակ, երբ
մեծն Ներսէս և Սահակ Պարթև շնորհեցին նորան
արածութիւններ: Ե. դարում Ախնեաց Ենանիա կախկո-
պոսը մի դպրոց հաստատեց այստեղ և Բինիամին անու-
նով մէկին, որ Ս. Թարգմանիչների աշակերաններից էր, վար-
ժապետ կարգեց: Ատեփաննոս Օրպէլեանն ասում է, որ
Ախնեաց Վարդապետարանը «դիտութեան աղբիւր էր և իւր
մէջ պայծառացած դպրոցներով ամէն հայ դիտունների
գլուխն էր. զի Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ սորան էին տուել
արածութիւն Ս. գիրքը Թարգմանելու և մեկնելու»: Գ.
դարում այս Վարդապետարանի գլխաւոր զեկափարն էր
Ախնեաց Պետրոս կախկոպոսը, որ «Մովսէս քերթոզահօր
աշակերան էր, քաջ հռետոր և անյաղթ փիլիսոփայ, քեր-
թող և Թարգմանիչ. նորա աշակերաններից էր իւր յաջորդը
Մաթուսաղա կախկոպոս, որ ոչ միայն Ախնեաց Վարդա-
պետարանը ծաղկեցուց, այլև Ե. դարում հիմնեց Երշա-
րունիքում Վարդիկ Հայր վանքը, որ կարճ ժամանակի

ձեջ լցուեցաւ զանազան զաւսանելից եկած աշակերանե-
րով: Մաթուսաղոսի չհաշկում են պատմիչներն իբրև «ձեծ
քերթող, փիլիսոփայ, ամեն առարկնութիւններով զարդար-
ուած, քերթողութիւնն ուսած և ճարտասանականով վարժ-
ուած, փիլիսոփայական արուեստին հմուտցած, ամենայն
խմաստութեամբ լի և գիտութեամբ կատարեալ» անձն:

Այժմէ եղիլ են Հայաստանում վանքեր, որոնց փառքը և
անշքութիւնը կախուած է եղիլ պատահական հանդամանք-
ներից, Միւնեայ Վարդապետարանը նոցա շարքում չէր
հին ժամանակ: Եյսակո մշտապէս լոյս էր տալիս գիտու-
թեան ճրագր. նոր անձինք կամ նոր հանդամանքներ միայն
աւելացնում կամ պակասեցնում էին այդ լոյսի պայծառու-
թիւնը, այլ երբէք չէին հանդցնում: Միւնեայ Վարդապե-
տարանի պայտի յատկութիւնը և նորա ունեցած համա-
րումն Հայոց ձեջ մասամբ կարելի է պատկերացնել Միւ-
նեայ Մակիաննոս կաթողիկոսի կեանքով, սա Հայոց նշա-
նաւոր երգիչներից մէկն է, իւր սկզբնական կրթութիւնն
առաւ Վունի կաթողիկոսարանում և սպա մտաւ Մա-
քենոցի վանքը, պատմիչն ասում է, որ «մի քանի տարի
յետոյ, երբ հասակն առաւ, անարատշաճ համարեց տղի-
տութեան խաւարի տակ մնալ, այլ աշխատում էր գիտու-
թիւն ձեռք բերել, ուստի ամառարեց, զնաց դէպի գիտու-
թեան աղբիւրը սյսինքն Միւնեայ Վարդապետարանը, որ
բոլոր Հայ գիտունների զյխաւոր անդն է, ինչպէսոր աթե-
նացիք Յունաց և Հռոմեացեաց ձեջ ճոխացած էին և
գիտութեան մայր էին կոչուում, այնպէս էլ սքա Հայաս-
տանում: Մակիաննոսն աշակերտ եղաւ Միւնեայ Մովսէս
կաթողիկոսին, շուտով հմուտցաւ, սաստուածային գիտու-

Թիւններին և հրաման անելով կպիսկոպոսից, նստաւ բարունական ամբիոնը՝ ու մեկնում էր վարժարանի աշակերտների առաջ աստուածային զրքերը. այնտեղից եկաւ, մնաց կաթնուղիկոսարանում և չէր դադարում երբէք հին և նոր կտակարանները մեկնելու. սրտահեցաւ, որ միանգամ հաւատի մասին վէճի բռնուեցաւ մի իշխանի հետ. և որովհետեւ «արտաքին փիլիսոփայական արհեստին» հմուտ չէր, իշխանը նորա խօսքերին չհաւանեցաւ և անպատուեց նորան, անուանելով «տղէտ». այն ժամանակ Ատեփաննոսը ծածուկ հեռացաւ քաղաքից և իւր տարազը փոխելով գնաց Ա.Պօլիս. այնտեղ յունարէն և լատիներէն ուսանելով, զօր ու զիշիւր վարժուեցաւ. նոցա զրքերով և արհեստներով «փիլիսոփայական ոճին» համեմատաւ Վթէնք էլ գնաց և այնտեղ ևս վարժուեցաւ ամէն զիտութիւններով. երբոր վերադարձաւ Հայաստան, Միւնեսաց իշխանները Ատեփաննոսին ընտրեցին իրենց առաջնորդ: Տաթևու առաջնորդների մէջ ոչոք այնպիսի արդիւնաւոր և համարաբարձ գործադրութիւն չէ տուել իւր հովուական գաւազանին, վարդապետական խօսքին և ուսումնական գրչին, ինչպէս Ատեփաննոս կպիսկոպոսը. սրտովին անուանում է նորան «սուր հրեղէն ի ձեռին ամենասուրբ Հոգւոյն, և մեծ իմաստասէր, որ աստուածային օրինօք խրատէր և ուսուցանէր. որպէս սուր հասանէր զախտացեալն, որպէս բժիշկ իմաստուն բժշկէր զվիրաւորան, որպէս աղ ընտիր համակեր զանհամակայն, որպէս արեգակն պայծառ լուսաւորէր զխաւարեալն»: Ասա մեկնեց Ա. զրքի զանազան մասերը. զրեց զանազան ճառեր, երգեց շարականներ և մեղեդիներ, որոշեց եկեղեցական երաժշտութեան ձայներն և այլն: Ատե-

փաննտսի այս բաղմակողմանի արդիւնաւոր գործունէութիւնն է, երևի, պատճառ, որ երբ նա մի անգամ կնոջ կատաղութեանը զոհ գնալով, 735 թուին յանկարծակի սպանուեցաւ, ժողովուրդն իւր զգացած յարգանքն և բողոքը բնութեան երևոյթներէ մէջ զետեղեց. զի անմիջապէս նորա մահուան վերայ սուգ արին անշունչ տարերքք. «խաւար շօշափելի կալաւ զգաւառն ամենայն գբառատուն օր. հոայր երկիրն ահեղ գողացմամբ, լերինք տապալէին, վէմք ի հիմանց քակտէին, աղբիւրք խցէին, գետք կորնչէին և ամենայն տեղի երերէր տատանմամբ»։ Մեծ վարդապետի մահից յետոյ Մինեաց Սարգապետարանը դարձեալ յարատեւեց իւր լուսաւորչական ասպարէզի մէջ և հետզհետէ պայծառացաւ։ Խ. դարում Տաթևու առաջնորդներից մէկը Յովհաննէս Կախկոպոսը, որ լի էր «աստուածեղէն շնորհիւ, հարուստ խոհականաւ և փարթամ յիշողականաւ» նորոգում և ընդարձակում է այս վանքի շինութիւնները այն կարօտութեան չափով, որ զգալի էր այդ ժամանակ. «զի անպատշաճ էր այնպիսի Բէթի ճարտապետի և աշխարհագրագետի խաչմերուտն առանց մեծ կաթուղիկէի լինել»։ Իշխանների օժանդակութեամբ Ս. Պետրոս և Ս. Պողոս առաքեալների հոյակապ եկեղեցու շէնքը կանգնելուց յետոյ, երբ նորա օժան «աշխարհախումբ հանդէսն» էին կատարում, տեսիլք երեցաւ առաջնորդին. Ս. Կոստաներից մէկը մի բանալի և միւսը զիրք տուեց նորան. և այսպէս աւանդեցին իրենց պատգամը. «այդ բանալի արքայութեանն է. կացցէ յեկեղեցւոջս, զի աստ բանալոց է դուռն դրախտին ամենայն մեղուցիւրոց. և այս գիրք կացցէ է սին, զի աստի բլղիւնն է շնորհ վարդապետիւնն. և ողբար արքայութեանն ասորք

գրելէացս ասոք ճշաւոյ է անապակ և անխառնաբոյ : Ի՞նչ աւելի
ճարտար վիպութիւն քան այս աւանդութիւնը, որ ակն
յայտնի պատկերացնում է մեր աշխի առաջ նախ՝ թէ Հայոց
մէջ գպրոցն և կկեղեցին անանջատ են միմեանցից և երկ-
րորդ՝ թէ Տաթևու Վարդապետարանն Հայաստանեայց
Եկեղեցու ուղիղ վարդապետութեան առաջին և գլխաւոր
աւանդապահն է կղեր անշուշտ իւր այս վերջին նշանա-
կութեամբ հռչակաւոր Վարդապետարանը շնորհապարտ է
գիտութեանը կամ, տեսիլքի խօսքով ասած, այն դպրին, որ
Ս. Ըսաբեալները գրին նորա մէջ: Եւ յիրաւի զանազան
ժամանակներ այս վանքն կղել է լի « ծովամատոյց, անյաղթ »,
փրկիտփաներով, « աննման » երաժիշաներով, « բանիբուն »
վարդապետներով, « անհամեմատ նկարիչ և գրող արհեստա-
ւորներով ». Ժ. դարում այդ վանքն ունէր 500 կրօնաւոր
կղբայրներ: յիշեալ Յովհաննէս կալիկոպոսը շինեց այդ տեղ
գրատուններ. ԺՎ. դարում Տաթևու հռչակաւոր առաջ-
նորդներից մէկը Ստեփաննոս Օրպէլեան Սիւնեաց պատ-
մութիւնը գրելու ժամանակ մեծապէս շահուեցաւ այն բաղ-
մաթիւ յիշատակարաններից, որոնք շահմարանեալ էին Տա-
թևու գրադաններում:

ԺԵ.

Երբոր Երաբայիք հաստատուեցան Հայաստանում,
շարունակ հետամուտ էին խանդարելու Հայոց իշխաննե-
րին միանալ իրար հետ. այս քաղաքականութիւնից Ժ. դա-
րում ծնան Հայաստանում երեք առանձին թագաւորու-
թիւններ՝ Բագրատունեաց, Երծրունեաց և Սիւնեաց. նոքա

իրենց գոյութեան մրցման մէջ միայն մի օգուտ տուին երկրին՝ այն է նպասակցին ներքին մտաւոր շարժմանն և յառաջադիմութեանը. իւրաքանչիւր թագաւոր ջանք էր անում զօրացնել երկրի մէջ կրթութիւնը, գիտութիւնը և արուեստը, զրաւել եկեղեցական գասի համակրութիւնը և փառաւորուել աշխարհաշինութեան հռչակով: Եյսպէս՝ Մուշկ թագաւորների մեծագործութիւնների մասին պատմում են մայրաքաղաքի հոյակապ պարիսպները, երկնաբերձ աշտարակները, կամարակապ հաստաշիմն կամուրջները, անդնդային քարակաուր ուղիները, կարուանների պատուպարութեան համար կանգնած ընդարձակ իջևանները, արքունիքի բնակութեան ու վայելութեան համար շինուած սպարաններն ու դաստակերանները և, որ ամենից գլխաւորն է, բաղմաթիւ շքեղ և պայծառ տաճարները: Վասպուրականի թագաւորներն ևս ունեցան իրենց հոյակապ յիշատակներն Աղթամարում, Աստանում, Վանում և Արասիի սփերում: Միւնեաց թագաւորների մեծագործութիւնների յիշատակը պահպանել են Վայոց ձորի Յախացքարն իւր նշանակաբերգով և Միւնեաց բաղմաթիւ մենաստանները: Թագաւորների օրինակին հետևում էին իշխաններն և մեծատունները, որոնք իրենց կալուածներում նոյն ոգին էին արծարծում ինչոր իրենց տէրերը: Եյսպիսի փախադարձ մրցման գեղեցիկ պատուհն են նայոց վանքերը: Ըմէրբան իւր եկեղեցու ազատութեան համար կորուցած նայ ժողովուրդն իւր սիրոյ առարկայ ընտրած էր միմիայն հոգևոր կեանքը, որին համեկու միակ ճանապարհն է, անշուշտ, հոգևոր մարդութիւնը. չկար խտրութիւն մեծի և փոքրի, իշխանի և հպատակի, եկեղեցականի և աշխարհա-

կանի մէջ. ամէնքն այդ հոգեոր ձգտումն ունէին. քաղաքականօրէն զանազան դրօշակների տրտհեալ տարրեր դասերին միեւնոյն աւագանի, միեւնոյն եկեղեցու և միեւնոյն բարոյական կանոնների հետ կապող զօրութիւնը այդ հոգեոր կեանքի ակընկալութիւնն էր: Աշանաւոր է այն, որ հարեւան համարիւն գաւառներ քաղաքական հաշիւներով իրարու հակառակ միանում էին օտարի հետ, սակայն երբէք չէին զանում բարեկամ և պաշտօղ մնալ այն եկեղեցուն, որ իրենց հոգեոր կեանքի պատճառն էր. բարոյական միութեամբ միշտ հակառակ էին այն կրօնին կամ գաւառութեանը, որ մնաստար էր իրենց եկեղեցուն. նոքա դաշնակից չէին լինում օտարին, երբ խնդիրը կրօնական էր և շօշափում էր իրենց խղճի ազատութեան սահմանները. նոքա պատրաստ էին հարկաւոր ժամանակ նիւթապէս մնասել իրարու, բայց չէ տեսնուած, որ նոքա զիմեն մնաս տալ իրարու, կազմելով տարրեր ազանդներ և հերձուածների. քաղաքական հերձուածը խոտելի չէր նոցա աչքում, զի անցաւոր էր և մարմնական. իսկ կրօնական հերձուած խոտելի էր և անհրճանարին, զի մնասում էր հոգեոր կեանքին: Մանիս վկայ այն ճարտարապետական հնութիւնները, որ մնացել են յիշեալ երեք թագաւորութիւնների ժամանակից. մենք տեսնում ենք, որ շատ հազուադիւրս են իշխանական ապարաններ և աշխարհային անցաւոր կեանքի այլ օթեաններ. մինչդեռ ամենուրեք փայլում են վանքեր և եկեղեցիների, որոնք իրենց քանակութեամբ, տարածութեամբ և շքեղութեամբ անհամեմատ առաւել են միւս ճարտարապետական յիշատակարաններից: Միայն Մնի քաղաքի մէջ աւանդութիւնն յիշում է 1001 եկեղեցի, որ, ինչքան և առասպելական երևի,

վկայում է ոչ այնքան քաղաքի բազմամարդութեան, որքան բնակիչների կրօնական ջերմեռանդութեան մասին: Միայն Արաղած լեռան իւր չորեքժազեան ստորտանկերով ամբողջապէս ներկայանում է իբրև մի վանական զաւիթ. քայլ չկայ առանց վանքի, մինչդեռ շատ օթեւաններ պէտք է անցնել, որպէսզի կարելի լինի մի որևիցէ այլ շէնք տեսնել: Եթէ յիշեալ երեք գաւառական թագաւորութիւնների սահմանները բաժանելու լինինք, մենք կըտեսնինք, որ Վազրատունիք իրենց հովանաւորութեան տակ ունին երեք «մեծ մայրաքաղաքներ»՝ դոքս են՝ շաղբատ, Վանահին և շոռամու. բացի այդ՝ նոցա յիշատակներն են՝ Վազարանի, Մրենի, Տիկորի, Արաղզաւորսի և այլ բազմաթիւ վանքերը. նոցա իշխանութեան ժամանակ հիմնուեցան և նորոգուեցան նոյն տէրութեան մէջ և ուրիշ նշանաւոր վանքեր, որոնց խնամակալը զանազան իշխաններն էին. այսպէս՝ Վազրատ Պահլաւունին հիմնեց Մարմաշինու վանքը. Վրիգոր Մաղխատրոս շինեց և նորոգեց շաւուցթառայ, Աեշառխի, Վճնոյ և այլ միքանի վանքեր. Վեստ Սարգսի հովանաւորութեան տակ էր Խճկօնից վանքը: Արմբատ Մաղխատրոսը շինեց Վազնայրի «փափակատես» վանքը: Սիւնեաց իշխանների բարեպաշտական մրցման կոթողներն են Աեանայ հովտի, Վայոց ձորի, Արնջակայ հովտի հրաշակերտ մենաստանները, որոնց մէջ փայլում են Մաքենոցի, Թանահատի, Խոտակերից, Սոթայ և Աեանայ անուանները: Երժուրենիք ծածկեցին Վանայ ծովի կղզիները և զբէթէ ամբողջ ոլորտը բազմաթիւ վանքերով, որոնց մէջ երևելի են Նարեկայ Ս. Ուխտը և Աղթամարը:

Վանքերի բազմանալուն նպաստեց և մի այլ հանգա-

մանք: Ժ. դարում Բիւզանդացւոց Առնանտո կայսրը հաւրածանք հանեց իւր հպատակ Հայերի դէմ, որովհետեւ նոքա չէին յօժարում դաւանութեամբ միանալ Յունաց հետ. այդ հաւրածանքների պատճառով շատ կրօնաւորներ փախան Հայաստան. Անոյ թագաւորները և Հայոց կաթողիկոսներն, ընդունելով նոցա, թող տուին իրենց իշխանութեան սահմաններում բնակելու. այդ կրօնաւորներն և պատճառեղան միքանի վանքերի վերանորոգութեանն և բարգաւաճմանը. այդպիսիների կարգումն են Երչարունեաց Աամբրջաձորի վանքը, Շիրակ գաւառի Հոռոմոսն և Ա. Վրիգորն Եխտրեանի ափում, նաև Վուգարքի Աանահինը:

Նորահաստատ կամ նորոգած վանքերն եղան պատուպարան Ա. Վրքի ուսումնասիրութեամբ և մանուկների դաստիարակութեամբ պարագող կրօնաւորների: Եյսպէս մենք գիտենք, որ Ժ. դարում ծաղկեցաւ Աշտունիքում Նարեկայ «մեծափառ և բարձրապատիւ» ուխտը, որի առաջնորդն էր «մտավարժ փիլիսոփայ» Նարեկացին Անանիա. նորա աշակերան Աւխտանէս պատմիչը, որ գրեց Հայոց պատմութիւն, տալով մեզ մանրամասն տեղեկութիւն և Հայոց ու Վրաց բաժանման մասին, անուանում է իւր վարդապետին «վսեմական ի հարս և տիեզերական վարդապետ՝ կենդանախարուկեալ սուրբ և պարկեշտ վարուք, հոգևոր հեղինակ և հռչակաւոր հռետոր». նոյն պատմիչն հաղորդում է, որ Անանիա Նարեկացին, գալով Խաչիկ Ե. կաթողիկոսի մօտ, նորան ընծայեց «զգիրս Հաւատարմատ, որ ընդդէմ երկաթնակացն». իրրե թշնամի զանազան աղանդների և հերձուածների Անանիան գրով և խօսքով մաքառեցաւ Թոնդրակեցւոց և այլ աղանդաւորների հետ. նո-

րա աշակերտներից մէկն է և «Նարեկաց վանից վանական»
սքանչելի բանաստեղծն Ս. Գրիգոր Նարեկացի, որ իւր
բազմաբովանդակ աղօթքների մէջ «սրտի խորքերից խօսե-
լով Աստուծոյ հետ» մեծ հմտութեամբ պատկերացնում է
Ամենակալի մեծութիւնը և մարդուս տնչութիւնը. չնայե-
լով իւր բազմաթիւ օրինակելի երկասիրութիւններին և
մտաւոր զարդացմանը, Նարեկացին համեստութեամբ ան-
ուանում է իրեն «յիսին բանահիւսաց և կրտսեր վարժա-
պետաց»: Միևնոյն դարումը Արշարունեաց Աամրջաձորի
վանքում կային մինչև 300 կրօնաւոր. նորա առաջնորդնե-
րից մէկը Աամուէլ Աամրջաձորեցին, մականուանեալ իմաս-
տակ, վարժ էր Ս. Գրքի գիտութեան, տօմարագիտու-
թեան և երաժշտութեան մէջ. Մատթէոս Առհայեցին
պատմում է, որ Ժ. դարում, երբ մի տօմարական վէճ՝ ծա-
ղեցաւ Բիզանդիայի վարդապետների մէջ, կայսրը հրա-
մայեց և Աամուէլին կանչել վիճարանութեան. Յունաց
բոլոր իմաստունները «շարժեցին ի վերայ Աամուէլի դա-
մենայն գրեանս տանն Յունաց և ոչ կարացին շարժել զնա
ի ձշմարտութեանց անտի»: Նոյն վանքում ծաղկեցաւ
Ժ.Վ. դարում Գէորգ Առաջինի հարիւրամեայ ծերունի
ասենախօսը, որին անուանում է պատմիչն «աղբիւր մշտն-
ջենարուղև վտակաց և լեզու հրեղէն հրօյն ներկեալ»: Եր-
րակայ Հոռոմոսի վանքն ևս ունեցաւ իւր գիտնական վար-
դապետները, որոնցից մէկին Յովհաննէսին յիշում է Ասո-
ղիկ: Եյր վանքն ունէր և մի հարուստ մասկնագարան:
Աննահնում ևս կար մի մեծ գրատուն ուր ժողովուած
էին, ինչպէս Արրատիս Գանձակեցին է ասում, շատ գիտ-
նական և ուսումնասէր մարդիկ, որոնցից մէկն է Անանիա

Մանասնեցին այր մտաւոր և հանձարեղ, զիտող տօմարական արհեստի և աստուածային զրոյց մեկնող: Մանասնից ոչ պակաս երևելի էր զիտուններով և լուսաւորութեամբ Հաղբատու վանքը, ուր Վ. դարում եղիլ է մինչև 500 կրօնաւոր. այնտեղի մատենադարանը, որ պատմիչներն անուանում են «ամենափարթամ զանձարան» մասամբ տեղաւորւում էր այրերի մէջ. կրօնաւորներն այնքան յափշտակւում էին այդ զանձարանի ուսումնասիրութեամբ, որ մինչև անգամ օրերով մոռանում էին իրենց առանց այն էլ սահաւապէտ կերակուրը. այդ քարանձաւների զրատուններն և նիւթ տուին Վ.Ը. դարի վերջերում Յովհաննէս Աարկաւազ վարդապետին կազմելու իւր սարկաւազադիր տօմարը. Սիրակոս Վանձակեցին սորա ուսումնասիրութեան բազմաթիւ յիշատակները թուելով, նորագիւտ տօմարի մօսին այսպէս է խօսում. «Սա զբաղմանց փափաքելին և ոչ ձեռնհաս զհաստատ և զանշարժ տօմարն կարգեաց Հայոց փոխանակ շարժականին և անհաստատնոյն. արար և միարանութիւն ամենայն ազգաց տօմարի ընդ Հայոց»: Իւր ընդարձակ հմտութիւններով և սուրբ վարքով Աարկաւազ վարդապետը «մեծխմասան քան զյորսիս և հանձարեղն յամենայնի» գրաւեց դէպի Հաղբատու մենարաններն առատ բազմութիւն ուսումնածարաւ կրօնաւորների, որոնց մէջ յիշատակութեան արժանի են՝ ժամանակադրութիւնների հեղինակ Մամուէլ Ընեցին և Ելաւկայ որդին՝ Վաւիթ, որ «կանոնք զրեաց դիւրահաս»: Իշխաններ և թաղաւորներ պատկառանօք խոնարհեցնում էին մեծ վարդապետի առաջ իրենց զլուխը նորա օրհնութիւնն առնելու. նա թողեց և մի այլարանական երգ Մա-

րեկի վերայ, ուր պատկերացնում է միայնակեացի նշանակութիւնը. ունեցաւ և շատ ծառեր ու մի պատմութիւն, որ տակաւին անձանօթ է:

Միւս վանքերի մէջ առանձին առանձին փայլել են Աւանայ վանքը, ուր Թ. դարում երեկելի եղաւ Մաշտոց փարգապետը՝ պատմագիր Յովհաննէս կաթուղիկոսի ուսուցիչը, Թեղեկեաց և Հաւուց թառայ վանքերը, որոնք Ասրեկայ և Մամրջաձորի ուխտերի նման, առանձնապէս նշանաւոր էին երաժիշաներով, Հոռոմայրի Ա. Աւխան ու Մաղմասավանքը ունէին ընդարձակ զրատուններ և այլն:

ԺԲ.

Գարերի ընթացքում Հայոց վանքերի մէջ մասն նոր կարգեր և փոփոխութիւններ, որոնք ճնունդ էին իրենց ժամանակի, թէև երբէք չփոխուեցաւ Ս. Առաքելի կազմակերպութեան հիւրը. նոր պայմանները, որ մեծ մասամբ բարոյական էին, ևս առաւել հաստատեցին այդ կազմակերպութիւնը. և այս ունեցաւ օգտակար ազդեցութիւն վանքերի ազգայնի վերայ: Կնչպէս յայտնի է, վանքը մի եղբայրութիւն է և նորա իւրաքանչիւր անդամը եղբայր. սակայն հետզհետէ մասն նորա մէջ զերազանցութեան պայմաններ, զիտութիւնը, հասակը, վարքի սրբութիւնը, եկեղեցական աստիճանը և այլն որոշում էին իւրաքանչիւրի զերազանցութիւնը. ամէնքը կրօնաւորներ էին, բայց ոչ ամէնքը կոյճան և աստիճանի տէր. քահանաներն և վարդապետները վանականների մէջ ամէնից պատուաւոր տեղն էին բռնում. նոցանից էին ընտրւում առաջնորդներն և

կախկոպութենէրը: Նախապատիւ էին վարդապետները, վանական կանոններով և ընդհանրացած սովորութիւններով մշակուել են նոցա համար կարգապահութեան միջանի պայմաններ, որոնք Պօլ Միխիթարի սահմանելով այս են՝

Ե. Արդապետ նշանակում է այնպիսի կրօնաւոր, որ քաջ զիտէ հին և նոր կտակարանը և բոլոր կանոնական հրամանները. նորա պաշտօնն է քարոզել, ուսուցանել Ա. Պիլքը, բացատրել կանոնները և լուծումն տալ կանոնական հարցերին:

Բ. Արօնաւորն, եթէ կամի վարդապետական կոչումն ընդունել, պէտք է ունենայ նախակրթութիւն այսինքն պէտք է քաջ իմանայ հին և նոր կտակարանը և կանոնական հրամանները. նա պէտք է աշակերտութիւն անէ մի վարդապետի և ձեռք բերէ նորա վկայութիւնը:

Գ. Միայն վարդապետները կարող են տալ վարդապետական կոչումն. անհրաժեշտ է, որ երկու երեք վարդապետ միասին լինին կոչում տուողները, թէև կրօնաւորն աշակերտած լինի միայն նոցանից մէկին. եթէ կախկոպութի, հայրապետի և իշխանի հրամանը ձեռք բերուի, աւելի լաւ է, բայց այդ անհրաժեշտ չէ. կոչումն ստացող վարդապետի արտաքին նշանը դաւաղանն է, որ քարոզութեան ժամանակ իրաւունք ունի կրկու:

Վ. Աթէ կրօնաւորն աշակերտ լինի մէկին և չաւանելով նորան, ամբարտաւանութեամբ զնայ ուրիշի մօտ և նորանից առնի վարդապետական կոչում, այն ժամանակ նորան պէտք է դատել նա պարտաւոր է հրապարակաւ կրկնել այն, ինչոր առաջին վարդապետից ուսել էր և կամ պէտք է զղջայ և ուղղուի իւր առաջին վարտապետի մօտ.

խիկ այն վարդապետը, որ այդպիսի կրօնաւորին կոչում տուեց, նոյնպէս արժան է պատժի. նա զղջալուց յետոյ պէտք է ներումն խնդրէ այն վարդապետից, որին նա անպատուել էր, սուանց նորա կամքին կոչումն տալով նորա ստաճակ աշակերտին:

Ե. Նորա, որոնք պատրաստուում են կոչումն ստանալ, պէտք է հարցաքննուելին, մանաւանդ այնպիսիները, որոնք շատերի մօտ աշակերտութիւն են արել:

Չ. Մանուկներին ուսուցանելու համար պէտք չէ վարձ առնել. եթէ նորա որք են, պէտք է խնամ տանել նոցա. իսկ եթէ որք չեն, ծնողքը պէտք է միայն կերակուրն և հագուստը հոգան. եթէ ունեւոր են կարող ևն ուսուցիչներին ընծայ տալ. իսկ եթէ չքաւոր են, պէտք չէ պահանջել:

Կ. Առումն ստացողը պէտք է ունենայ աշակերտաներ. շրջագայելու ժամանակ պէտք է զբաղուած լինի գործով. իսկ եթէ նա թափառում է առանց գործի և միայն հասարակ հետաքրքրութեան համար գնում է ամէն տեղ, այնպիսին դատապարտելի է. պէտք է առնել նորանից զաւագանք և նորա ձեռքը տալ թափառականի ցուպ:

Ը. Իրարուց աշակերտ փախցնելը դատապարտելի է. սուանց զրի և փոխադարձ հաւանութեան իրարուց աշակերտ առնել կարելի չէ:

Թ. Եթէ միեւնոյն եղբայրանոցի մէջ երկու կամ մի քանի վարդապետներ լինին, այն ժամանակ նորա առաջնորդի հրամանով իրենցից մէկին, որ աւելի յառաջադէմն է, պէտք է ընտրեն իրենց զլուխ (աւագ կամ ծայրագոյն վարդապետ), որպէսզի իրենց մէջ կարգ պահպանէ. հակառակողներն և ստահակները եղբայրների միարան վճռով պէտք է հեռանան նոցա միջից:

Ժ. Ընագ վարդապետի իրաւունքն է հայրապետի կամ եպիսկոպոսի հետ միասին վիճակ դուրս գալ կամ նոցա հաճութեամբ մէկ ուրիշին նշանակել, որպէսզի չլինի թէ եպիսկոպոսը կանոններից դուրս գայ:

ԺԵ. Արդապետն իրաւունք ունի բանադրութիւն կարգալու. եթէ մի վարդապետ եկեղեցականներից կամ աշխարհականներից մէկին բանադրած է, մի ուրիշ վարդապետ իրաւունք չունի բանադրեալին արձակելու. զի ով որ կապել է, նա պէտք է արձակէ:

ԺԶ. Եթէ մի վարդապետ հիւր գնայ մէկ ուրիշ վանք, ուր վարդապետ կայ, կարող է այնտեղ քարոզ ասել, եթէ վարդապետն և եղբայրները կամենան կամ հրաւիրեն. խօսելու ժամանակ պէտք է զգուշանայ այնտեղի վարդապետի պատուին չդիպել՝ նորան իւր միաբանների առաջ ամուշեցնելու նպատակով:

Ըստպիսի կանոնաւոր կազմակերպութեան պատճն է այն, որ վանքերում հաստատուեցաւ յարատե և անփոփոխ կարգապահութիւն. որքան և նեղ են երևում այդպիսի կարգապահութեան պայմանները մեր դարու ազատամիտ կրօնաւորներին, չի կարելի չխոստովանել, որ միմիայն նոցա պահպանութեամբ կարելի է ստեղծել վանքերի մէջ մի որոշեալ դպրոց և յուսալ յառաջադիմութիւն. այս մենք տեսնում ենք հին վանքերի մէջ. կրօնաւորների դատակարգում մտաւորապէս ամենաբարձր տեղը բռնելով, վարդապետներն այդ պայմանների շնորհիւ կարողացան ոչ միայն իւրաքանչիւր դարի հետ համաձայն գնալ, այլև բարձր կանգնել բոլոր հասարակութիւնից և առաջնորդել նորան. նոքա զարգացուցին վան-

քերի մէջ իրենց ժամանակին մատչելի գիտութիւնները. Երաբացւոց, Միւզանդացւոց և Աստինների գրականութեանն ու կրթութեանը ծանօթանալուց շնորհեցան. թէև առանձին անկախ եկեղեցու կրօնաւորներ լինելով, նոքա համակարծիք չէին տարբեր գաւանդութիւնների և կրօնների վարդապետութեանը, սակայն կրէք չարհամարհեցին նոցա գիտութիւնը. խոհեմութեամբ ծանօթանում էին թըշնամու գէնքերին, որ կարող լինին համապատասխան պատրաստութիւններ օտանել նոցա գէմ. յառաջագէմ էին իրրե գրականութեան և կրթութեան սպասաւորներ. աւանդապահ էին իրրե Ա. Ակեղեցու պաշտօնեաներ. և այս զեղեցիկ զուգաւորութեամբ նոքա եղան երկրի համար անհրաժեշտ մարդիկ. խշտանական աներն և արքունիքները հանապաղ կարօտում էին նոցա օգնութեանը, զի նոցա ձեռին էին գիտութեան տաճարի բանալիները: Մխմայն եկեղեցականները չէին, որ աշակերտում էին նոցա, այլ և աշխարհականները. Մատթէոս Աւոհայեցիին սրատմում է Վազգիկ Վ. թագաւորի և Վրիգոր Մագիստրօսի մասին, թէ նոքա քնդ վարդապետան Հոռոմոց ձեռքին և յորժամ մտանէին ի Ա. Պօլիս, ի յամպիոնն նստէին ի մէջ սրբոյն Առփէի և բաւանդակ գիտէին զհին և զնոր կաակարանան Եստուծոյ և ի կարգի վարդապետացն էին յաղագս Հայոց: Հարց է այժմ թէ ի՞նչ գործերի մէջ անհրաժեշտ մարդիկ էին վարդապետները և ի՞նչ է նոցա վաստակը կրթութեան գործում: Դախ նոքա մասնակցում էին եկեղեցու կառավարութեան մէջ. հսկում էին եկեղեցական կանոնների պահպանութեան վերայ. ներկայ էին գտնւում եկեղեցական ժողովներում և իրենց հմտութիւններով նպաս-

տում էին հարցերի մշակութեանը, զանցառութիւնների մասին բողոքում էին. կանոնական սահմանը պաշտպանում էին. նոցա հսկողութեան տակ էին կաթուղիկոմաներն և առաջնորդները, երբ սոքա անձամբ սխալուէին: Արկրորդ նոցա պաշտօնն էր ուսուցչութիւն անել, կամ ինչպէս յեօինների խօսքն է, դաս ասել զանազան գրքերի վերայ, որոնց մէջ գլխաւոր ակօր բնում է Ա. Պրքը. նոցա մօտ ժողովում էին ամենայն հասակի և ամենայն դասակարգի աշակերտներ, որոնց զաստիարակութիւնը կատարում էր յայտնի կանոններով: Արբորդ նոքա քարոզում էին եկեղեցիներում, ժողովուրդն և եկեղեցականներն իրենց բարոյական հրահանգութիւններն բնորոշում էին մեծ մասամբ այդ առնանախօսութիւնների ժամանակ: Չորրորդ նոքա պարտաւորուած էին մշակել եկեղեցական բանահաւորութիւնը. այս գործունէութեամբ նոքա թողին իրենց ապագաներին զէզերով գրքեր. Ա. Պրքի զանազան մասերի մեկնութիւնները, սրբերի վարքը, խրատներ, ծնտեր, թղթեր, կանոնագրքեր, աղօթքներ, շարականներ, աաղեր և այլն այդ անխոնջ մշակների գրչի ծնունդն են: Հինգերորդ նոքա իրենց ազատ ժամերը նուիրում էին զանազան զխոսութիւնների և լեզուների ուսումնասիրութեանը, նոքա թողել են մեզ բազմահաստոր գրքեր պատմութիւնից, որոնց մէջ արձանագրել են անցեալ ժամանակների և իրենց օրերի եղելութիւնները, աշխարհագրութիւնը, տօմարագիտութիւնը, քերականութիւնը, բժշկականութիւնն և այլն ունին նոցա մէջ նշանաւոր ներկայացուցիչներ. նոցա գրչից ելած են և բազմութիւ թարգմանութիւններ զանազան լեզուներից. և ի վերջոյ նոքա մշակեցին և ծաղկեցուցին այսոց գեղագրութիւնը.

մի նշանաւոր պարագմունք էր նոցա համար ճշգրիտ ընդօրինակել զանազան գրքերը, ծաղկել մագաղաթը և պատրաստել կարեւոր գեղերն և մելանը. նմանապէս նոքա մշակեցին և սրահարանեցին եկեղեցական երաժշտութեան եղանակները:

ԺԳ.

Ընդ ժամանակ, երբ Աելծուքեան հրոսակներն սկսեցին դալ և աւերել ու գերել Բագրատունեաց, Երծրունեաց և այլ դաւառները, նայ կրօնաւորներն սկսեցին մասամբ գաղթել և ժողովրդի կամ իշխանների յետեւը գնալ դէպի Արլիկիոց սահմանները. այսպիսով ԺԵ. դարի վերջերում սկիզբն եղաւ նոր վանքերի, որոնք զարգացան Արլիկիայում. Սուրբնեանց իշխաններն և թագաւորները, նմանապէս և այլ նայ իշխաններ, իրենց կալուածներում պատրաստեցին կրօնաւորների համար ապաստարան, ուր նոքա ինչպէս բուն հայրենիքում վայելում էին սովորական արտօնութիւնները: Եյս նոր վանքերի մէջ նշանաւոր է նախեյառաջ Ահաւ Ահառն, որ գտնուում էր Մարաշի մօտերը և բազկացած էր միքանի անապատներից. այստեղ կրօնական մարուր կեանքի հետ միասին ծաղկում էր գիտութիւնն և արուեստը. շատ երեւելի վարդապետներ արեւելեան դաւառներից գալիս էին այստեղ իրենց ուսման պակասը լրացնելու համար. այդպիսիներից մէկն եղաւ և մեծ վարդապետն Մխիթար Պօշ. կրօնաւորներն իրենց ձեռքի աշխատութեամբ հայթայթում էին իրենց չափաւոր ազրուստը և հասնում էին օգնութեան կարօտեալներին. Խաչակրաց սրչաւանքների ժամանակ Աւ Մարի կրօնաւորներն իրենց սրչարեղէնով օգնեցին քրիստոնեայ բանակին, որ

տովի ենթակայ էր հղած: Այստեղ էր «անուանի անապատն
Արիզի ուր բնակուեցաւ Վրիգոր Մայրաբարտսի որդին
Վրիգոր Վ. մեծն վկայասէր, որ իբրև նշանաւոր մատու-
նագիր և դործունեայ հայրապետ պատճառ եղաւ ժՎ.
դարու մտաւոր շարժմանն Հայոց մէջ: 1114 թուին Աե
Աարի ուխտերն երկրաշարժից մեծ վնաս կրեցին. միայն
Ռարսեղեանց անապատում շարժի տակ մնացին 30 կրօնա-
ւոր և երկու վարդապետ. իսկ Յեսուանց անապատից զոհ
դնաց միերևելի վարդապետ Վրիգոր Մաշիկօրր. այս ձա-
խորդութիւնն եղաւ թերևս պատճառ, որ Աե Աարի կրօ-
նաւորները մասամբ ցրուեցան:

Արևորդ նշանաւոր ուխտն է Վեսունի մօտ Աարմիր
վանքը, որ Վոզ Ալասիլի յիշատակն է և Պաշլաունի
իշխանների տօհմական սրբավայրը. այստեղ թաղուեցաւ
ինքն Վոզ Ալասիլ. նշանաւոր առաջնորդներից մէկը Ասե-
փաննոս վարդապետ մականուանեալ Տիրացու (բառ ոմանց
Մանուկ) ունեցաւ բազմաթիւ աշակերաներ, որոնցից էին
Հայոց նշանաւոր հայրապետներն և հեղինակները Վրիգոր
Վ. Պաշլաունին և Ներսէս Վ. Շնորհալի. իրենց գիտ-
նական ընկերակիցներն և ժամանակակիցներն ևս Աամբրո-
նացին Ներսէս, Շնորհալին Մարգիս և մեկնին Բզնաաբու
նոյն վանքի մէջ ճաշակեցին գիտութեան ճաշակը. 1113
թուին այստեղ գումարուեցաւ մեծ եկեղեցական ժողովը,
որ կաթուղիկոս ընտրեց Վրիգոր Վ. Պաշլաունուն և երբ
սա 1150 թուին հայրապետական աթոռն Հռովկայում
հաստատեց, Աարմիր վանքի նշանակութիւնը պահպեցաւ,
զի մինչև 1292 թիւն Հռովկան եղաւ արեմտեան վան-
քերի առաջնորդ:

ՎՄ. գարի սկիզբներու մ'Ասի մօտ ծագիկեցաւ Արքակազ-
նի փանքը, ուր նստաւ կաթնու գիկուս Ա. և սն Մ. արքայի բա-
րեկամը Վասիլի իրիւն Հոսկուսակաթնու Հոսկուսի օրինա-
ւոր գահակալի Հոսկուսննէն Չ. Մեծարարոյցի Արկիկիայի
միւս փանքերի մէջ մի նշանաւոր տեղ է բռնու մ. և Վրազար-
կի փանքը Անարարոյց բարարի մօտ, իրիւն սահմանիւն Հան-
գասարան Սոսրինեայ թաղաւորների Վրազարկը գտնու մ'
էր նոցա անմիջական Հոսկուսնու սրտ թեան ներքոյ. ՎՄ. գարի
փերջերու մ'Ա. ստալու բականից եկաւ սյաւեղ Վէրոյ փարգա-
պետ մակնուսանեայ Մեղրիկի նա նորոգեց այդ փանքը և,
ինչպէս Մասթիկուս Աւստայեցին ստու մ'էր = մարտիկայ անդ
զամենայն գասս ձգնաւորացն Վրիսաւոսի և Հաստատեայ
անդ կարգ և կրօնը գոտաջին սրբոց Հարցն. = իրիւն «չո-
րածնաչակ» կրօնաւոր Հաստատը նախնի ձգնաւորներին
տաաջնորդու մ'էր ամենրին դէպի լոյսի ճանապարհներն և
խր = բարոյրու սոյց փարգապետութեան = Համար կոչուե-
ցաւ Մեղրիկի նորա ընկերը Աւարսու = ուսեայ զամենայն
կաակաղիրս Ետտուծոյ և ամենայն խորին քննութեան Հա-
սու եղեայ = յաջորդեց նորան և երկու սն էլ ամբարեւելան
Վրազարկու մ' Այդ ուխտի նման խասակրօն կացութեանը
յոյսնի է Աստատագօնի փանքը Ա. Հահարեկոյի մօտ, իւր
ճարեմութ թերեւս ամենաւճիւր Արկիկիոյ փանքերի մէջ, սյա-
ւեղ թաղաւեցաւ Սոսրիկի սրդին Աստատագին Ե. կրօնա-
ւորների մէջ յիշու մ'էր = սրանչեւրագործն և մեծ ձգնաւորն
Մարկուս, որ գտնու 65 կայր ի խոտածարակութեան փարս-
և ունէր, ինչպէս Մ. Աւստայեցին է սյաւսնու մ' մարգա-
րեական շարհ:

Արկիկիոյ փանքերն Հեակեկոյ նոյն կարգերին, ինչոր

Հայաստանի մէջ կային, չէին կարող միևնոյն ժամանակ
զերծ մնալ բարոյապէս սրտազին սպիտակ թիւնից, որն
յառաջ էր գտիւ նոցա աշխարհադրական գիլգից շրջա-
պատուած յոյն, ասորի և յասին փաներիով, նոցա սկա-
նաւեաւ էին լինում նոր սպիտակ և նոր կրանական ձևերի,
որոնք Բաշակրաց արշաւանքների հետ միասին յամա-
խում էին Արկիկիայում քաղաքական և անասնական սրբ-
մաններն ևս ոչ սրտաւ ներդրում էին նոցա վերայ-
այնպէս, որ ժամանակի ընթացքում տեղի ունեցաւ գաղա-
փարների շփոթութիւն Արկիկից և բնագրաստի փաների
մէջ: Ետտի յառաջացան Մ.Մ. գարում երկու խումեր փան-
քեր՝ արևելեան և արևմտեան, որոնց զոյս թիւան նոյա-
տակը գոզցիւ հեռագհեակ բաժանուեցաւ, երբոր Հայոց կա-
թուղիկաններն սկսեցին ձևերի կամ եկեղեցիների միութեան
համար քանակցութիւններ փարել նախ Առնայ կայրների
և յետոյ Հոսփոնց սրտերի հետ Բարքանդիւր խումերն
ունեցաւ իւր կեղքներ, արևելեան կեղքաններն էին Հայ-
բաւ, Տաթև, Բջնի և Բարապո փանքը, որոնք հեռագհե-
ակ այնքան սպիտակութիւն ձեռք բերին Հայոց եկեղեցու
գործերի վերայ, որ մինչև անգամ սուանց նոցա հասանու-
թեան կարելի չէր բնարել մէկին կաթուղիկոս և փաերաց-
ներ Բջջ շորս արբեղիսկոպոսական արժաններն իրենց ու խ-
տերով մինչև Մ.Մ. գարք շարունակ հսկում էին կաթու-
ղիկանների վերայ և, ինչոր հակառակ էին գանում, մեր-
ժում էին Մ.Մ. գարում Գրիգոր Ե. Ենասարգեցու նորա-
մուծութիւնների դէմ բողոքելու ժամանակ արևելեան փար-
գապեաններն իրենց հետ ունենալով և միքանի իշխաններ,
գրում են նորան. Հասան կը մէք ընդ մեր հարան ի

դժոխս իջանել և ոչ բնդ Հօսոմոց յերկինս երանել: Կսկ արեւմտեան խումբը, որ սկիզբը Հեռամուտ էր միայն բարեկարգել եկեղեցին և միքանի զեղծումներն ուղղել, Հեռզհեռէ մոլորուեցաւ. կեդրոնն եղաւ Միսը, իսկ պարագլուխ տկարամիտ կաթուղեկոսներից տմանք, իրենց Հեռ ունենալով Պիլեկիոյ միքանի լատինաակեր թաղաւորներ:

Աշխու խմբերի մրցման մէջ լինում էին և անասղե վեճեր և թղթակցութիւններ, փոխադարձ զրպարատութիւններ և այլն, որոնք յառաջ էին գալիս իրար չհասկանալուց, զի տեղով խիստ տարակաց էին իրարուց և զանազան բանաւորների ճնշման տակ էին. յայտնի է պատմութեան մէջ Պրիգոր Տուտէորցու և Աերսէս Աամբրօնացու վեճը. քանիոր առաջինի թղթերը տակաւին անձանթ ին, գասել թէ, ո՞վ է նոցանից մեղաւոր, կարելի չէ. Պրիգոր Վ. Տղայի կոնգակներից երեսու է սակայն, որ Տուտէորցին և իւր հեռեողները սխալ են հասկացել արեւմտեան վարդապետների միտքը. եթէ Աամբրօնացին և իւր հակառակորդը սխալներ ևս գործած լինին, անշուշտ, միւս վարդապետները պարտական չեն կրելու այդ սխալն նախափնրք. զի ինչքան երեսու է Պրիգոր Վ. Պաշլաունու, Աերսէս Վ. Շնորհալու և Պրիգոր Վ. Տղայի կոնգակներից, արեւմտեան վարդապետների լուսաւորեալ և խոհեմ գաօը կամենում էր լուեցնել Հայաստանեայց եկեղեցու գաբաւոր թղնամիներին ոչ թէ, երկչտութեամբ հեռութալուելով և մարի տկարութիւնից ստիպուած լուս մնալով այլ արխարար յառաջ գալով՝ սպացուցանելու այն զրպարատութիւնների անհիմն լինելը, որոնք արգարե բնդունակ էին պղտորելու և սպականելու Հայաստանեայց առա-

քեզական եկեղեցու միամիտ ժողովրդի միտքը: Ահա թէ
 ինչ է գրում Տուաէորդուն Վրիգոր Վ. Մենք հաւատա-
 փօխ չենք, ասում է նա, ինչպէսոր դու իղուր կարծում
 ես. այլ զարմանում ենք, թէ ինչու դու միայն ջոկուեցար
 քո միւս ընկերներիցդ, մինչդեռ մեր գիրն և խօսքն ուզղել
 էինք բոլոր վարդապետների անունով: Եսկ միւս վարդա-
 պետներին հասկացնում է, որ Հայոց եկեղեցին հարկաւո-
 բութիւն չունի վէճի մեջ մանեկ զանազան հերձուածող-
 ների մասին և քննել նոցա գործերը, զի նոքա մերը չեն,
 ասում է, այլ Հոռոմներինն են. մենք պարտական ենք
 յարղել, պաշտել և պահպանել ինչոր մերն է: Եւ մեզ մի
 լիցին խօսելիք, գրում է նա, մերն սուրբ լուսաւորիչք
 և հարք, այլ պատուելիք և պաշտելիք՝ Սուրբն Վրիգոր
 և զարմն իւր, Սուրբն Ներսէս և Սահակ և որ ըստ նո-
 ցայն յատակքն և ճշմարտախոհքն. և նոցայն քարոզեցի
 քաջութիւն յեկեղեցիս մեր և յազազս նոցա բանակուեա-
 յութք, եթէ գտցին հակառակք:

ԺՎ.

ԺՎ. դարի վերջերում արեւելեան Հայաստանի վան-
 բերը Չարբարէ սպասալարի հովանաւորութեան տակ էին.
 նա իւր զէնքի զօրութեամբ շատ գաւառներ մահաձապան-
 ների ձեռքից զրաւեց իւր իշխանութեան ներքոյ. պատ-
 միչների ասելով նորա ժամանակ շատ աւերեալ վանքեր և
 եկեղեցիներ նորոգուեցան և կրօնաւորական կեանքը զար-
 գացաւ. արձանագրութիւններն ևս պատմում են քաջ և
 բարեպաշտ սպասալարի առատաձեռնութեան և աշխար-

Հաշինութեան մասին. նորա յիշատակներն են Հառիձայ,
Հաղարծին, Աանահին, Հաղբատ և այլ վանքերի միքանի
շէնքերը. նորա ազգականներից մէկն էր Վրիզոր Տուաւոր-
դին, որ այն ժամանակ առաջնորդ էր Հաղբատում. Չա-
քարէի գաստիարակն էր Աշտարառ առաջնորդը Վրիզոր
Մոնոնիկ. նշանաւոր էր նորա ժամանակ Թեղենեաց վանքը,
որի առաջնորդ Տուրքիկը կարգադրել էր իւր վանքում,
ինչպէս ասում է Աիրակոս Վանձակեցին, որ ամէն բան Հա-
սարակաց լինի և ոչոք առանձին ոչինչ չունենայ. կրած շ-
տական արուեստով պայծառացած էր Հաւուցթառայ
վանքը, ուր Ադիա կրած իշար կարգադրել էր ժամասա-
ցութեան ժամանակ «ամենեցուն ընդ մի բերան հնչել
եթէ ցած և եթէ բարձր և ոչ հարստահարել ընկեր զըն-
կեր». յայտնի էին Աանահին, Հոռոմոսի, Աեանայ և Մըջ-
նոյ վանքերը. Ասկայն սոցա բոլորի մէջ նշանաւոր տեղ
էր բռնում Վեաիայ վանքը, ուր զանաւում էր ժամանակի
մեծ վարդապետը Մխիթար Վօշ. տաւուշեցի Յովհաննէս
վարդապետի այս զանձակեցի աշակերտը վարդապետական
կոչումն ընդունելուց յետոյ չբաւականացաւ իւր զիտու-
թեամբ, այլ ճանապարհորդեց մինչև Աե Աեան և այնտեղ
ծածկելով իւր կոչումը նորից ուսում առաւ. վերադարձին
մտաւ Վուդարաց աշխարհի Վեաիայ վանքը. նորա իմաս-
տութեան համբաւին զիմեցին բաղմամբիւ աշակերտների.
սակայն շարժը կործանեց Վեաիայ վանքը և աշակերտները
ցրուեցան. Մխիթար Վօշ իշխանների սիրելին և Չաքա-
րէի խոստովանաչարը կարողացաւ առնել նոցանից մի նոր
զեաին Տանձուտայ ձորում Եղատի վերայ և 1191 թուին
կանգնել նոր Վեաիկ որ այժմ կոչւում է Վօշայ վանք.

ցրուեալ աշակերտները դարձեալ ժողովուեցան. գալիս էին նորան լսելու և շատ վարդապետներ, որոնք ծածկուեմ էին իրենց կոչումը. նշանաւոր էին նորա աշակերտների մէջ «ասպնճականն օտարաց և առասն ի աուրս» Խորոս Մեկտինեցի, ԺՎ. դարու մեծ վարդապետն Վանական, Մխիթարի յաջորդը Վեախայ վանքուեմ Մարտիրոս վարդապետը, որ էր «կատարեալ խմաստութեամբ, այլ քաղցրաձայն յերգս պաշտաման, առաստամիա ընթերցող և երազ ի գրչութիւն»։ Մխիթար բացի այս աշակերտներից թողցի «յիշատակ և արձան գերեզմանի գիրս մտախոհս յօգուտ ուսումնասիրաց»։ այդ գրքերից են անշուշտ նորա գրած մեկնութիւնները, դատաստանադիրքը և առակները. Վեախայ վանքը նորա մահից յետոյ ևս զարգացաւ. Մարտիրոս վարդապետն Հիմնեց մի գրատուն «գեղեցիկաշէն յարկօք»։ Եյն տեղից ոչ Հեռու ծագկեցաւ նոյն ժամանակուեմ Հաղարծինը, որ գրէթէ ամայի էր, երբ եկաւ անդ Տարօնացի Խաչատուր վարդապետը. Չաքարէի օղնութեամբ նա բարեկարգեց այդ վանքը և ժողովեց աշակերտներ. ինքն էր «այլ սուրբ և առաքինի, ասուեմ է Միրակոս, և գիտութեամբ հռչակեալ, մանաւանդ երաժշտական արուեստի»։

Ըստ վարդապետների օրով Չաքարէն կամեցաւ ունենալ բանակի մէջ շարժական եկեղեցի. նա զիմեց Մխիթար Վօշին և միւս արեւելեան վարդապետներին, որ իրեն թող տան այդ։ Մեծ վարդապետը պատասխանեց, որ նորա ձեռնհաս չեն այդ հարցը լուծելու առանց կաթուղեկոսի և թագաւորի հրամանին։ Եյն ժամանակներն երկու կաթուղեկոս կար միեւնոյն ակտուի վերայ. մէկը օրինաւոր՝ Յովհաննէս Չ. Մեծարարոյն, որ նստուեմ էր Հառակայ,

խոյ միւսը հակաթու Վաւթը՝ Աւոն Բ. թագաւորի
արբանեակը, որ նստում էր Արքակաղնի: Օսքարէն Յով-
հաննէսին էր ծանաչում. ուստի թուղթ գրեց նորան և
Աւոնին և առաջարկեց նոցա իւր խնդիրը: Աւոնը Վաւ-
թի հետ միասին միքանի կախկոպոսներով ժողով կազ-
մեցին և հրաման ատին Օսքարէին շարժական եկեղեցի
ունենալու: Յովհաննէսն էլ իւր կողմից կանխաւ ուղար-
կեց Օսքարէի մօտ Մինաս կախկոպոսին, սարկաւազներ,
գպկրներ և քահանաներ և նոցա հետ միասին «եկեղեցա-
ձե գմբէթայարկ վրան, և մարմարեայ սեղան և պատարագի
սպասներ»: Արքոր երկու կողմի նուիրակներն եկան Աօ-
սի, Օսքարէն հրամայեց եկեղեցական ժողով գումարկ-
այտակարար Քաշտաւոր Տարօնացին երգեց իւր սքանչելի «խոր-
հուրդ խորինը» պատարագի զգեստաւորութեան վերայ-
յետոյ, երբոր արեւելեան վարդապետները տեղեկացան
Վաւթի և Աւոնի թղթի բովանդակութեանը և նոցա ու
Յովհաննէսի տարածայնութեանը, յետ քաշուեցան. այս
բանին պատճառ եղաւ մանաւանդ այն, որ Վաւթի և
Աւոնի թղթի մէջ բացի շարժական եկեղեցու հարցից մէջ
էին բերուած և ուրիշ կէտեր, որոնցով խանդաւուրւմ էին
Հայաստանեայց Ակեղեցու միքանի էական կարգերը: Ժո-
ղովն երկուսի բաժանուեցաւ և զբուեցան առանց բնու-
նելու յիշեալ հրամանը, այն ժամանակ Օսքարէն կամե-
ցաւ բռնի իրադործել. Մինաս կախկոպոսին ուղարկեց
Հաղբատ, որ այնտեղ մտցնէ նոր կանոնները. Տուտէորդին
մարդիկ ուղարկեց նորա դէմ, որոնք բրածեծ արին կա-
թուղեկոսի նուիրակին. երբ Օսքարէն կամեցաւ բռնել
Տուտէորդուն, նա փախաւ Մխիթարի վանքը: Հարկ

եղաւ նոր ժողով գումարել, որն հրաւիրուեցաւ Անի. երբոր բոլոր վարդապետներն հաւաքուեցան այնտեղ և տեսան, որ Մխիթարը բացակայ է, յայտնեցին Չաքարէին, որ առանց մեծ վարդապետին չեն կարող ժողով անել. Չաքարէն յայտնեց նոցա, որ Մխիթարը տկարութեան պատճառով հրաժարուել է գալու: Այն ժամանակ ժողովն իւր կողմից մարդ ուղարկեց Վեսեկայ վանքը և դրեց Մխիթարին, որ գայ. Չանկարութիւն մարմնոյ մի ինչ պատճառեր, գրեցին նորա, եթէ ի ճանապարհի հասանէ քեզ վախճան, ընդ առաջին սուրբ վարդապետացն եկեղեցւոյ կարգեսցո՞ւք զչիչատոսկս քո: Այսպիսի հրաւերը չմերժուեցաւ. Մխիթար եկաւ Անի, բայց Չաքարէի նշանակած իշխանը քաղաքի դրան մօտ բռնեց նորա ձիու երասանակից և տարաւ սպասալարի գուռը. ժողովը խոժոռեցաւ. զի Մխիթարին ձեռք առնելով, Չաքարէն պատրաստուեցաւ պքսորել բոլոր ժողովականներին. այստեղ աղաղակը զօրացաւ. վարդապետներն իրենց կասկածներով, զրպարտութիւններով և նախանձով կամեցան մեղադրել Մխիթարին. բայց մեծ վարդապետը առանց վիրաւորուելու նախ յանդիմանեց Չաքարէին, հասկացնելով նորան, որ կրօնական խնդիրների մէջ իշխանաբար վարուել հարկաւոր չէր. սպա ժողովին պատգամ ուղարկեց և ասաց. Վուք ազգի համար էք հոգս անում, որ այդպիսի սովորութեամբ (այսինքն նորամոյժ կարգերով) չխառնուին Վարացւոց հետ, իսկ ևս այս զօրավարի համար իմ հոգս անում, որ չլինի թէ սա էլ Վարացի դառնայ ինչպէս իւր կողայրը. դուք ինչու էք ինձ մեղադրում. սա հրաման ունի կաթուղիկոսից և Ալեոն թագաւորից. մենք կամենանք, չկա-

մենանք, սա չպիտի դադարի կատարելու այդ: Աւրեմն դարձէք ամենքդ ձեր տեղը և ես կրննդրեմ սորանից չզրկել ձեզ ձեր եկեղեցիներից և պաշտօններից. իսկ Քննչ շարունակէ՛ կատարել այն պաշտօնը, որ Քննչ շարունակէ՛ կատարել էն: Սորանից յետոյ մեծ վարդապետն ազատեց շատերին արտօրից. ամենքը գնացին իրենց վանքերը և շարունակեցին այն ինչոր սովոր էին գործել:

ԺԼԵ.

Թաթարների արշաւանքը մի սարսափելի երևոյթ էր, որ պատճառ եղաւ շատ երկիրների աւերածի և շատ աղցրի դերութեան և ապականութեան. Հայաստանն ևս կրեց այդ ընդհանուր պատուհասի հարուածները: Վարդաբոս զօրավարների կատաղութեան առաջ հոգ ու մտիւր գառաւ ամենայն շէն և բնակութիւն. նոցա բարկութեան առջևից փախչող ժողովուրդը գտնում էր ապաւինութիւն միայն վանքերի և կրօնաւորների մօտ, որտեք զխաւէին անձնուիրաբար միջնորդ հանդիսանալ և ամոքել բռնաւորների կատաղութիւնը. Աիրակոս Վանձակեցին պատմում է, որ երբ բաղմաթիւ զիւղականներ Տաւուշ բերդի սահմաններից փախչելով աղատութեան տեղ էին որոնում, նոցա ընդունեցին և պատասպարեցին իրենց մէջ Աւանական վարդապետի այրերը. կին, երեխայ, տղամարդիկ լցուեցան այդ այրերի մէջ առանց պաշարի առանց որևիցէ պատրաստութեան. նոքա ընկան Աւանական վարդապետի ոտները և աղաւջին գնալ բռնաւորի մօտ և խաղաղութիւն հայցել: Վնեա զարիւն մեր, ասացին, և էջ առ նոսա և արա

սէր ընդ նոսա: Աւ նա զարմանալի անձնութեամբ
փութաց իւր աշակերտներով բռնակալի առաջ, կրեց սոփ,
ծարսաւ, կապանք, հարուածներ, սակայն համբերութեամբ
տոկաց և իւր անձը զբաւ զնկելով, ազատեց զիւզականնե-
րին հարուածներէց և արիւնհեղութիւնից, ամիսներ յետոյ,
կրբ բռնակալը ծանր փրկանք նշանակեց Վանականի ազա-
տութեան համար, երախտագէտ ժողովուրդը չզայցաւ զնկ
զերութիւնից իւր ազատարարին: Վարձեալ կեաւ նա իւր
աշխատութեամբ փորած այրերբ, դարձեալ հաւաքեց նա
անդ իւր բազմաթիւ գրքերը, նորա քարակաուր քարակոփ
այրերը շուտով լցուեցան ուսումնաստեւնչ աշակերտների բող-
մութեամբ, զի մեծ վարդապետի Պօշ Մխիթարի աշա-
կերտը լինելով, արդէն վազուց հուշակուած էր նորա ու-
սումնասիրութեան համբաւը արևելեան վարդապետների
մէջ. այդ սիրասուն աշակերտների զրկում կնքեց նա իւր
երկրաւոր կեանքը, ինչպէս վկայում է իւր աշակերտը Պան-
ձակեցին Արրակոս, արդէն «արևորեալ և լի աւուրբ»,
ի տղայական տիոցն աստուածագործ ծառայութեամբ կա-
ցեալ, բազում քրտունս և աշխատութիւնս ցուցեալ ի բանն
վարդապետական, բազում որդիս ի փառս ամեալ և ազգի
ազգի ճգնութիւնս կրեալ. նորա յուզարկաւորութեանը
ժողովուած անհամար բազմութիւնը մեծ սուգ արաւ ան-
նման վարդապետի վերայ. նորա մարմինն ամփոփուեցաւ
իւր խակ շինած Խորանաշատ վանքի մօտ աղքատների հան-
գրտարանում, որն ինքը նշանակել էր կանխու:

Վանականը թողեց շատ վարդապետական գրուածներ և
իւր ժամանակի պատմութիւնը, որ տակաւին յայտնուած
է. ունեցաւ շատերի կարգում չորս նշանաւոր աշակերտ՝

Արտազու վանքի վերանորոգողն Յովսէփ և Թաթարների ժամանակի պատմիչները՝ Աիրակոս, Մազաքիա և Ալարզան, սոցա մէջ վերջինս առաւել նշանաւոր է, զի բացի իւր պատմութիւնն և այլ հեղինակութիւններն ունեցաւ կրօնաւորական փառաւոր գործունէութիւն արտաքին կեանքի մէջ: Իւր վարդապետի մահից յետոյ Ալարզան մեկնեցաւ ուղեորուելու դէպի Արուսաղէմ: վերադարձին զնաց տեսութեան Հեթում մ թագաւորին և Մարծրերդցի Աստանդին Ա. կաթուղիկոսին, որոնք սիրեցին նորան և պահեցին Արիկիայում: Այդ ժամանակները շատ զգալի զեղծումներ մտած էին եկեղեցիներում և վանքերում: Աստանդին Արիկիոյ եկեղեցականների հետ խորհրդակցելով մի շրջափարական կոնդակ և 23 յօդուած կանոններ ուղարկեց արևելեան վարդապետներին. նուիրակութեան պաշտօնը կաթուղիկոսի կողմից վիճակուեցաւ Ալարզանին, որն յիշեալ կոնդակով 1246ին եկաւ արևելք: Ահա թէ իթիւս այլոց ինչ նշանաւոր կէտերի մասին պիտի քարոզէր նա հայրապետի կողմից արևելեան եկեղեցիներում:

Առաջին՝ արծաթով ձեռնադրութիւն շննն. արժանաւորներին և զխառններին միայն տան եպիսկոպոսական աստիճան և այն էլ՝ առանց կաշառքի. բնծայեալների հասակը երեսուն տարուց պակաս չինի. եպիսկոպոսը տարին երկու անգամ իւր թեմը ման դայ և տեսնի իւր հօտը. զխառն, երկու դաժ և անապահ քորեպիսկոպոսներ նշանակէ. ծեր և զխառն խոստովանահայրերի յանձնէ, որ ամէն կիրակի առանց զբամի խոստովանացնեն ժողովրդին և քահանաները նոցա հրամանով հաղորդ տան:

Արկրորդ՝ եպիսկոպոսի առաջին գործը լինի — անփայ-

խառնակ և փխրուն» ուսուցիչներ ընտրել մանուկների ուսման համար, շատերի վկայութեամբ ընտրեն այնպիսի ուսուցիչներ, որոնք վարժ և տեղեակ լինին բոլոր դրքերին. եկեղեցական զրքերը զրելու համար ուղղափառ և գիտուն արուեստաւորներ ընտրեն:

Արարես Վանձակեցին պատմում է, որ երբ Արարական յայտնեց ամէնքին հայրապետական պատգամները, շատերը չախորժեցին. «զի ամենայն դք խոտորեալ էր ի ճշմարտութենէն, ըմբռնեալք ախաբա աղահուսիսան և արծաթսիրութեան». միայն միքանի վիճակներ առեկես ընդունեցին հրամանը և ձեռագիր առին: Այս յանձնարարութիւնը կատարելուց յետոյ Արարական առանձնացաւ Վուզարքի Ա. Անդրէի վանքը, ուր հաւաքուեցան նորան լսելու շատ աշակերտներ, որոնց ուսուցանում էր նա երկար տարիներ. նորա այս առանձնական կեանքի խաղաղութիւնը խանգարուեցաւ 1264ին, երբ շուրաւու խանը, լսելով նորա սրբութեան հռչակը, հրաւիրեց նորան իրենց աշխարհագումար ածնին ներկայ դանուելու. ինքն Արարական նկարագրում է իւր անսակցութիւնը մեծ բռնակալի հետ. մի կենդանի պատկեր է այդ, որ ապացուցանում է թէ սրբութիւնը, անշահասիրութիւնը և խոհեմութիւնը տպաւորուած մարդուս գէմքի և լիզուի վերայ՝ որպիսի զիւթական զորութեամբ կարող են նուաձիլ բռնակալների սիրտը: Այնտեղնին հազած այս համեստ, խելացի և ժողովրդասէր կրօնաւորը մերժում է իշխանի առաջարկած պարգևները. նա ասում է. Ասկին և հողը մեզ համար մի է. մենք աւելի մեծ բան ենք խնդրում, որ և ձեր մեծութեանը փայելուչ է՝ ողորմութիւն մեր աշխարհի վերայ: շրամեշաի ողջոյնը

տալու ժամանակ, կրք շուլաուխանն իւր խոստացած ուկին և զղեստը տալիս էր, Աւարդան նորից իւր տառապեալ ժողովրդի վերայ էր դարձնում բռնաւորի աչքը. Բշխան, ասաց նա շուլաուխին, այդ դրամը կըհասնի և այդ հանգերձը կըմաշուի. մենք անհատնելի և անմաշելի պարդեներ խնդրեցինք: Բշխանը գնահատեց վարդապետի մեծահոգութիւնն և առանձին հրովարտակով յանձնեց իւր զործակալներին յարգել Աւարդանի խնդիրները, որոնք իւր անձի օգտին չէին սակայն, այլ ժողովրդի:

Ժ.Յ.

Մի նոր երեւոյթ մեծ վաանդ էր պատրաստում շայոց Եկեղեցուն. պապական քարոզիչները, որ արդէն կարողացել էին խախտել Ալիկիոյ շայոց հաւատի հիմունքը, մի նոր միջոց գտան հերձուած ձգելու շայոց վանական ուխտի մէջ. 1333 թուին շոտվմայ աթոռն հիմնեց շայաստանի համար մի արքեպիսկոպոսական վիճակ, որի առաջին վիճակաւորն եղաւ Բարթուղիմէոս Բոննիացի լատին կաթիկոպոսը. շուտով յաջողեցաւ նորան դրակել դէպի իւր աթոռատեղին, որ Ետրպատականի Մարապայ քաղաքի մօտն էր, շայ հեռեւորներ, որոնց մէջ անդրանիկն եղաւ Վոնեցի Յովհան վարդապետը. սոսայեքան յափշտակուեցաւ լատին կաթիկոպոսի քարոզութիւններով, որ բաժանուեցաւ շայոց վանական ուխտից, ուրացաւ իւր եկեղեցին և ապա պտղի օրհնութեամբ մի նորանշան միաբանութիւն կազմեց՝ Աւնիթոռներ կամ միաբարներ անունով, որոնք իբրև թէ, շոտվմայ եկեղեցուց

բաժանուեաճ Հայոց հօտը պէտք է վերադարձնէին նորա
գիրկը: Գիւրարների խումբն հեռահեռ ամեցաւ նոր հե-
տեւողներով, որոնց մէջ կային նաև երկու կախկոպոս՝ Աեր-
սէս Պալիէնց և Միմէօն Պէկ: Գործութիւնը տարածուե-
ցաւ ժողովրդի մէջ այն պատճառով, որ այդ ոչխարագլեա
դայերը քարոզում էին Հայոց լեզուով, չէին մերժում Հայոց
ձեւերն և սովորութիւնները և աշխատում էին զրգուել
Հայ ժողովրդի կրօնական ինքնասիրութիւնը, հերձուա-
ծող և մոլորեալ անուանելով, հեռաւոր օդնութեան սնտօր
յոյսեր խոստանալով և իբր նոր և բոսպական լուսաւո-
րութեան քարոզիչ ձևանալով: Վայթակղութիւնը մեծ էր
և վտանգն յոյժ զգալի. տեղը չէ պատկերացնել այն քարոզ-
նելի չարութիւնները, որ գործում էին կրօնի սրբութիւնը
պահպանելու պատրուակով, սակայն հարկ է յիշել, որ միա-
միտ ժողովրդի մի մասը, դայթակղեցուցիչ կրօնաւորների
չնորհիւ միանգամ կորցնելով իւր հաւատը, այլ ևս չկարո-
ղացաւ վերադառնալ գէպի իւր նախկին հոգևոր երջան-
կութիւնը և հեշտութեամբ զոհ գնաց մահաձայնութեան,
մոռանալով միևնոյն ժամանակ և իւր լեզուն: Հայոց
վանքերն և վանականներն, այս իսկ վտանգը տեսնելով, վր-
րուցին իրենց աշարժութիւնը, վտանգի առաջ միահա-
մուռ համախմբուեցան ցրուեալ դիմերն, և կէ՛մ, չկարողա-
ցան յեա բերել մոլորեողներին, գէթ մնացեալներին պատու-
պարեցին և զգուշացուցին սպանացող որոգայթից: Աւ-
նիթոսների կեդրոնն եղաւ Արնջակաց Վանայի վանքը.
ուր ժողովուրդեան նորադանդ Հայերը կարճ ժամանակի
մէջ կազմուեցան և ուրիշ կեդրոններ, որոնք են Ասիսիջե-
ւան, Արմիս, Աարին և այլն. Հայ ժողովուրդն և նորա

առաջնորդներն, այդ խմբի գործը դրած խարդախութիւններն և խորամանկութիւններն աչքի առաջ ունենալով, անուանում էին նոցա աղթարմայ, որ նշանակում է աչքահասց կամ կախարչ: Վխնադրող ղյժերն ունեցան նշանաւոր պարագլուխներ, որոնք իրենց վարդապետական հմտութիւններով կարծես մի նոր սերունդ պատրաստեցին վասնզի դէմ մտքառելու. նոցա մէջ առաջին տեղը բռնում են Ասայի Աչեցին, Յովհան Արտանեցին Մականուանեալ Ասիսիկ և Գրիգոր Տաթևացին: Վարդան վարդապետի աշակերաններից մէկի՝ Աերսէս Մշեցու մօտն ուսում առաւ Ասայի Աչեցին, որ յետոյ Գայլեծօրի առաջնորդն եղաւ. զեռ ժՎ. զարի սկիզբներում այդ փանքքը լցուեցաւ ուսումնաճարաւ կրօնաւորներով, որոնք ժողովուել էին Աչեցու վարդապետութիւնը լսելու. աւանդութիւնն ասում է, որ նոցա թիւն հասնում էր մինչև 360ի. այդ աշակերաններից մէկն էր և զայլմակդութեան առաջնորդն Յովհան Վանեցին, որ իւր վարդապետի հրամաններին անլսող զանուկելով, բանադրուեցաւ. այն ժամանակ Ասային ուղարկեց իւր աշակերաններին քարոզելու և զգուշացնելու ժողովրդին. ինքն ևս մի կանոնական թուղթ գրեց Ետրպատականի առաջնորդին Մաթթէոսին և բացատրելով շայտց գաւանդութիւնը, զանազան հրահանգներ տուեց նորան: Աչեցու աշակերանների մէջ յետոյ նշանաւոր եղաւ Յովհան Արտանեցին, որ, ինչպէս Թովմա Մեծօփեցին ասում է, «իրրև արեգակն փայլէր ընդ ամենայն ազգս շայտց և լուսաւորէր զամենեանն աստուածային զիտութեամբ և կայր ընդդէմ հերձուածոցաց աղթարմայից». Արտանեցին, որ հարուստ և ազնուա-

կան տանից՝ էր, հրաժարուեցաւ աշխարհից իբրև մի ճրշմարիտ կրօնաւոր և բոլոր իւր կեանքը նուիրեց ուսման և բարոյութեան. իւր վարդապետի մահից յետոյ շուտով շրջապատուեցաւ Տաթևու վանքում բազմաթիւ աշակերտներով, որոնց ուսուցանում էր նա Ս. Վիրքբը՝ Նորա ժամանակ ծաղկեցաւ Վանայ հովտում Բառարաստայ Ս. Ըստուածածնի վանքը, ուր Սարգիս վարդապետի մօտ ժողովուած էին շատ կրօնաւորներ և լուծ էին նորա վարդապետութիւնը. նորա մօտ գալիս էին և աղթարմաները. փորձելու համար տալիս էին նորան զանազան հարցեր, աշակերտները խնդրեցին նորան դաս ասել Ըստրի-նութեան զլքի վերայ, որն Աւնիթոսների գիտութեան շահմարանն էր համարուած. Սարգիս վարդապետը, թէև ասաց իւր դասը, բայց երևի չկարողացաւ զոհացնել իւր ունկնդիրներին, զի նորա աշակերտները լաւ չհասկացան ու ծածուկ գնացին վանքից և ուզեցին աղթարմայ գառնալ. այն ժամանակ Սարգիս վարդապետն, իւր տկարութիւնն զգալով, օգնութեան կանչեց Յովհան Արտանեցուն, որն իւր աշակերտներով կեաւ Արնջտկայ Ըստրականայ վանքը, ժողովեց Սարգսի աշակերտներին և իւր սղղու ճառերով սաստեց նոցա. շատերը նոցանից զղջացին, ոմանք ծանր պատիժներ կրեցին՝ բանտ, շղթայ, գաւազան և այլն. իսկ միքանիսը փախան, ընկան «Փռանկների աշխարհը»:

Մեծ հարուած տուեց Աւնիթոսների յառաջադիմութեանն և Արտանեցու աշակերտը Վրիգոր Տաթևացին. այս հռչակաւոր վանականը, որ ժառանգել է «Խօթնարդյս վարդապետի» անուն իբրև ճարտար լեզուի, տկուն բնաորութեան և հարուստ տեղեկութիւնների տէր անձն, ու-

սուցանում էր իւր աշակերտներին, ամառուայ և ձմեռուայ համար յարմարացուցած քարոզներով լուսաւորում էր ժողովրդի միտքը, մերկացնում էր ամէնի առաջ Աւնիթոռների որոզայթները և վիճարանութիւնների ժամանակ համոզանքով լուցնում էր հակառակորդներին. **Մեծօփեցին** պատմում է, որ **Տաթևացին** «ոչ միայն ծերութեան ժամանակ քարոզում էր անհաւասաններին, այլ միշտ անահ և աներկիւղ նախատում էր նոցա. և ոչ ոք չէր համարձակում ձեռք տալ նորան ոչ իշխանը և ոչ նորա ստորադրեալը, զի ամէնքը սարսափում էին նորա պատկառելի երեսից»:

Ըստ վարդապետներն ունեցան և այնպիսի ընկերներ և աշակերտներ, որոնք շատ անգերում նորոգեցին և ծաղկեցուցին վանքեր: **Վրիզոր Տաթևացու** աշակերտներից յայանի են **Տաթևի** առաջնորդ և բանաստեղծ **Եսաքել Վաղշեցին** և **Ժ.Է.** դարու պատմիչ **Թովմա Մեծօփեցին**. **Սարգիս վարդապետի** աշակերտներից երևելի եղան **Վրիզոր Ծերենց** **Երճիկի Յիպնայ** վանքում և **Վարդան վարդապետ**, որ յառաջ **Հոգեաց** և յետոյ **Սուխարու Ս. Եստուածածնի** վանքում ունեցաւ շատ աշակերտներ: **Նշանաւոր** եղան նաև **Սաղմոսավանք**, **Հաւուցթատ**, **Աեան**, **Եստապատու Ս. Նախավկայ**, **Մեծօփայ** վանք և այլն: **Ժ.Է.** դարի բոլոր այս վանքերի և վանականների մի բարոյական մեծ ծառայութիւնն էլ այն եղաւ, որ **Հայոց հայրապետական աթոռն** ազատեցին անկումից և, մտքերը նախադատրաստելով, պատճառ եղան 1441 թուին հայրապետական աթոռի փոխադրութեանը **Սիւրբ դէպի** իւր նախկին տեղը **Վաղարշապատու Ս. Էջմիածինը**:

ԺԷ.

Յայանի է, որ 1605 թուին Պարսից թագաւորը Շահաբաս Ե. աւերեց Երարատեան աշխարհը և շատ աւերելից, մանաւանդ Տուղայից, բազմաթիւ ժողովուրդ գերի վարեց ու տարաւ Պարսկաստան. երբոր այդ գողթականները տեղաւորուեցան Պարսկաստանում և հետզհետէ ձոխանալով, ձոխացուցին Եսպահանի արուարձանը՝ Աոր Տուղան, նոքա միշտ և հանապազ կարօտով յիշում էին միմիայն հայրենիքում թողած սրբավայրերը. նոքա իրենց սպարառդդ էին համարում, ինչպէս ասում է Եսաֆել Վափրիժեցին, որ իրենց աչքի առաջ չեն իրենց նախնիների գերեզմանները, վանքերը, ուխտատեղերը և մանաւանդ Ա. Լըջմիաճնի մեծահանդէս Եթոքը, ուր սուրբ Լուսաւորչի աջն է, որով սուրբ մեռոն է օրհնում և այնտեղից սփռւում նայոց ազգի մէջ ամէն աշխարհ, ուր և լինին, և որի համար (այսինքն աջի) բոլոր նայոց ազգը հնազանդում է Լըջմիաճնի Ա. Եթոքին և նորա կաթուղիկոսին, որը նրատում է այնտեղ: Վացի Վափրիժեցու այս վկայութիւնից ուրիշ շատ ցուցումներ ևս հաստատում են, որ Աոր Տուղայի գաղթականները չեն մոռացել այն ժամանակի ողբերգակ Ատեփաննոս վարդապետի պատուէրը. «բարի՛ ձեր որդւոց թոռանց պատմեցէք, էսպէս խայրենիքն քանդած թողեցիք, Մասիսի անունն, Աոյայ տապանի, Երարատ գաշտի, սուրբ Լըջմիաճնի, մեր Խորվիրապի, սուրբ Վեղարդ, Մուղնի չմոռանան մինչ օրն դատաստանի»: Երբ Շահաբաս իմացաւ գողթականների սրտի ցաւը և ձա-

նաչեց, որ նորա ջերմ կապուած են իրենց սրբութիւնների
հետ, հրամայեց Ս. Լ. ջմիածնի տաճարի քարերն և Ս. Լու-
սաւորչի աջը տեղափոխել Պարկաստան և Նոր Գուղա-
յում Նոր Լ. ջմիածին կանգնել, որպէսզի գաղթականների
սիրտը հաստատուակէս կապուի նոր բնակավայրի հետ: Շա-
հի հրամանը բուն նպատակին չհասաւ. տարիներ յետոյ
Ս. Լ. ջմիածինը կրկին նորոգուեցաւ և հաստատուեցաւ իբրև
ամենայն Հայոց հայրապետական աթոռ, երբ Սոփաէս Վ.
Սիւնեցին, Փիլիսոփոս Հաղբակեցին և Յակոբ Վ. Գուղայե-
ցին մէկը միւսին յաջորդելով նոր կեանք և գործունէութիւն
ներշնչեցին բոլոր եկեղեցական դասին: Աթոռդիկոսարանի
գլխոցը, որ Յովհաննապանքումն էր, Հաղբակեցին փոխադ-
րեց Ս. Լ. ջմիածին. այդ գլխոցից ուրիշ շատերի կարգում
հանդէս եկաւ Ժ. Լ. գարու նշանաւոր պատմագիրն Առա-
քել Վազրիժեցին, որ և մինչև իւր խորին ծերութիւնն
այն գլխոցին ծառայելով, վախճանեցաւ և ամփոփուեցաւ
Ս. Լ. ջմիածնի հասարակաց հանդստարանում, ուր և կայ
այժմ նորա զերեզմանը: Վազրիժեցին վկայում է, թէ
ամէնը, որ ուսանում էին կաթողիկոսարանի գլխոցում,
եղան պիտանի մարդիկ՝ վարդապետներ, կախկոպոսներ և
քահանաներ: Թէև շատ դժուարին էր այն ժամանակ
գիտութեամբ պարագել և ուսում տալ, բայց կրօնաւոր-
ները չէին զգում այդ դժուարութիւնները, որովհետև ան-
կեղծութեամբ էին ձեռնամուխ լինում գործին. Վազրիժե-
ցին հետաքրքիր նկարագրութիւններ է թողել, որոնցից և
երևում է նորա ժամանակի վանական լուսաւորութեան
ողին. այսպէս նա պատմում է, որ երբ ամէն կողմից սղա-
սել էր կենդանութեան նշոյլը և տիրում էր առհասարակ

լքումն և յուսահատութիւն, Բաղէշի մօտ Ա. Բախրդու վանքում զարգացաւ արտաքին զխտութիւնների ուսումը. այդ գործին առաջնորդ եղաւ Բարսեղ վարդապետը, որ Պրիզոյի Տաթևացու աշակերտութիւնից էր: Հին ժամանակ այդ ուսումը բովանդակում էր իւր մէջ և՛ քերականութիւն և՛ արամարանութիւն և՛ փիլիսոփայութիւն և՛ ճորտասանութիւն և այլն: Վա շայոց համար նոր և անձանօթ ուսում չէր, զի յայտնի են Վաւիթ Անյաղթ, Պրիզոր Սաղիսարոս, Յովհանն Արզնկացի և ուրիշները, սակայն մոռացուած էր. Բարսեղ վարդապետի ջանքն այն էր, որ վերանորոգուի: Արբ յաջողեցաւ նորան այդ ուսումն աւանդել իւր աշակերտներին, մի վերջին պատուէր ևս տուեց նոցա. Կնձանից սովորածներդ, ասաց նա, և ձեր նոր գաածները դաս ասացէ՛ք ձեր աշակերտներին. և պատուիրեցէ՛ք նոցա, որ իրենք էլ այնպէս անեն. և որդւոց որդի այդպէս անելով կըհաւատամ, որ Բատուած բանայ և ցոյց տայ մեզ չքնաղ ու պանծալի զխտութեան ամէն դռներն ու ձանապարհները: Աւ յիրաւի Ա. Բախրդու վանքի զպրոցից հանդէս կհան շատերը, որ իրենց առաջնորդի պատուիրանին հետևելով նպաստեցին զխտութեան տարածմանն շայոց մէջ. նոցանից մէկն էր Վապրիժեցու յիշած Մելքիսէթ վարդապետը, որի աշակերտը Սիմէօն Թուղայեցին մինչևանգամ զանազան ձեռնարկներ գրեց, որպէսզի, կթէ մկ ուրիշն «առանց ուսուցչի ուսանելու լինի, կարողանայ հեշտ հասկանալ և ապա ձեռնամուխ լինել արտաքին զրքերին»: Սիմէոնը Ա. Լջմիածնի զպրոցում ունեցաւ կրեսուն աշակերտ, որոնք նորանից դաս առան քերականութեան ուսումը: ԺԼ. դարի կրօնաւորների այսպիսի գործունէութիւնից

էր, որ զիտութեան սէրը վերարժուեցաւ. այդ սիրով վառուած մտրդիկ հետամուտ եղան կիսաւեր վանքերը նորոգելու, նոցա կեանք տալու և նոցա մէջ աշտիւրաներ ժողովելով կրթելու և լուսաւորելու. վերստին ծագիկեցան Սաղմոսավանքը, Հանավանքը, Հառուցթառայ, Վայլեձորի, Զարեքադեաի և այլ վանքերը. պայծառացաւ Արևանում Ընանկա Եռաբերդ վանքը, որի նորոգողն և բարեկարգողն եղաւ Մովսէս Արևնեցին՝ Ա. Էջմիածնի վերջին նորոգողն և վերահաստատողը: Նորա երկու արժանաւոր յաջորդներն է աղբակեցի Փիլիպպոսի և Տուղայեցի Յակովբի անուան հետ կապուած է Մաղարթայ Ա. Նախավայի, Օշականու Ա. Թարգմանչաց, Աւչույ Ա. Սարգսի և Երարատեան այլ սրբավայրերի նորոգութեան անունը: Վըժուար չէ մակաբերել, թէ այդքան վերականգնած մենաստաններ՝ Մայր Եթոսի շուրջը շէն ու պայծառ բոլորած, լուսաւորուելով կեդրոնի վարժարանից և նոր ոյժ ու կազմութեամբ տալով նորա սպառնալ զօրութեանը, որքան նպաստաւոր էին լինում Հայոց եկեղեցու բարեկարգութեանն և հօտի միտթարութեանը: Արձնաւորները, զիւղեր և քաղաքներ շրջելով, սկսեցին ժողովրդի ջերմեռանդութիւնը վառ պահել և մշակել նորա միտքը. Վալրիժեցին պատմելով Մովսէս Արևնեցու և նորա ընկեր Պողոս վարդապետի մասին, ասում է, որ նոքա շրջում էին երկրից երկիր, շինում էին եկեղեցիներ, նշանակում էին քահանաներ, հաստատում էին դպրոցներ և ուսուցանում էին մանուկներին. մեր հաւատի հաստատութեան համար պատշաճաւոր տեղերում հաստատեցին դպրատուն, որ զիւղերի մանուկները ժողովուրդն և ուսանին»: Զկար մի վանք, որի շրջակայ ժողովուրդը

զուրկ լինէր հողերու մտիթարութիւնից, ամէն տեղ կենդանի հնչում էր Վրխաստի Աւետարանի քարոզութեան ձայնը, որ մեծապէս զօրացնում էր ժողովրդի լքեալ և աշխատեալ ողին:

Այս ընդհանուր շարժման մէջ յառաջ եկան և լուսաւորութեանը նպաստող նոր երևոյթներ, որոնց նախապատճառը դարձեալ կրօնաւորներն հանդիսացան. առաջինն ձայնոց տպագրական արուեստն էր, որը Յակոբ Թուղայեցին իւր պաշտպանութեան և հողացողութեան առարկայ ընտրեց: Աս Ամստերդամ ուղարկեց կեկղեցականներ, որոնք առաջին անգամ տպագրեցին հայերէն զրքեր և տարածեցին ձայնոց մէջ. եթէ մտարերնէք, թէ տրանից երկու հարիւր տարի յառաջ ի՞նչ դժուարութիւններ կային Ա. Աջմիածնից Ամստերդամ գնալու, որքան հեռու, դժուարին և անկանոն էր ճանապարհը, որքան պակասաւոր և նուազ էին Ա. Աջմիածնի նիւթական միջոցները, մանաւանդ Թուղայեցու հայրապետութեան ժամանակ, և որքան վտանգաւոր էր բռնակալներով պաշարուած զրութեան մէջ այդպիսի օտարեկրեայ կեդրոններ զիմելը, եթէ, ասում եմ, մտաբերնէք այս ամէնը, չնք կարող չգործմանալ Յակոբ Թուղայեցու հաստատամտութեան և նորա ազգաշէն զաղափարն իրադործողների արիաջանութեան վերայ. զի և ուրիշներն իրենից յառաջ այդ փորձը փորձած էին, սակայն անյաջող:

ԺԸ.

Տպագրական արուեստը միակ արգասիքը չէր ԺԸ. դարու վանական կրթութեան. սէրը և ձգտումը դէպի նոր

կանք և գործունեութիւն այնքան մեծ էր, որ շատերն անխափր կամենում էին շահուել ամենայն պատահական յաջողութիւնից. ոմանք ընկերանում էին պապական քարոզիչներին, զի նոքա իրենց կրթութեամբ և զարգացմամբ զերսզանց էին երևում. ոմանք մտնում էին պապական վանքեր և զպրոցներ, որոնք այն ժամանակներն սկսում էին հաստատուել Արևելքում. իսկ շատերը լաւ էին համարում թողնել իրենց վանքերն և ուսման սիրու համար գլխել Արևմուտք ձայ գաղթականների մէջ, որ կարողանան շահուել Աւրոպայի լուսաւորութիւնից. այդպիսիների ջանքք մեծ մասամբ պսակում էր յաջողութեամբ և արդիւնաւոր էր լինում ձայոց զպրութեան համար: Նոքա տպագրում էին գրքեր, և եթէ վերադառնում էին հայրենիք, ուսուցանում էին ժողովրդին, կրթում էին աշակերտներ, նախապատճառ էին լինում զանազան տպարանների Ա. Պօլսում և այլ տեղերում. բաւական է նայել ժՎ. և ժՎ՝ զարերում տպած հայերէն գրքերի յիշատակարանները, որ տեսնինք թէ իրպիսի ընդարձակ ծաւալ գտաւ արտասահման գնացած վանականների ազդեցութիւնը նոր մտաւոր շարժման մէջ. սակայն մի առաւել շոշափելի օրինակ է ահաւասիկ ժՎ. զարու ձայ կրօնաւորների մէջ ամենից համեռան և արդիւնաւորը Մխիթար Արաստացին (ծն. 1675). ինքնին մարմնացեալ ուսումնասիրութիւն, օժտեալ բարի յատկութիւններով, առաքինի և գործունեայ, ճարտարախօս և համեստ, սնուած ու զարգացած քրիստոնէական առաքինութեան օրինակ լինելու համար Մխիթար Արաստացի Ա. Նշանի վանքից սկսած շրջեցաւ և ծանօթացաւ ձայոց շատ վանքերի կացութեանը. նախ Ա. Լջ-

միածնի զսրոցին և նորա հմտազոյն միաբաններից մէկի առաջնորդութեանն * յանձնուեցաւ, սպա անցաւ Հայոց հնազոյն և յայտնի անապատներից մէկի՝ Աւանայ վանքի մէջ գտնելու իւր ծարաւին յապեցումն. Բասենու և Վարնոյ վանքերում ևս իրբև ուսուցիչ և իրբև քարոզիչ, իրբև նուիրակ և իրբև քահանայ զործեց ամենայն եռանդով և սրբութեամբ. սակայն ամենուրեք նա զգում էր ուսման և զխտութեան անկատարութիւն. նա չգտաւ նոցա մէջ իւր կորովի մտքին համապատասխան նիւթ և աչքը դէպի Երևանուտք ուղղեց. անցաջողութեան և դառն նեղութիւնների բովի մէջ զտուելով, Մխիթար անօրինակ համբերութեամբ զիտցաւ տոկալ և զիմել բուն նպատակին և իվերջոյ 1717ին Վենետիկու Ս. Վազարի վանքը հաստատելով, հիմնադիր եղաւ այն պատկառելի և բաղմարդիւն միաբանութեան, որ ցարդ ևս կրում է նորա հոյակապ անունը: Մխիթարեան միաբանութիւնն իւր երկարատե զոյութիւնը պարտական է Մխիթարի քարոզած և իրազորած սկզբունքներին: Մի զազափար էր միայն, որ ողբուրում էր նորան այն է՝ եւրոպական գիտութեան սկրզբունքները մտցնել Հայոց մէջ և էական դարձուած տալ Հայոց մտքին՝ մշակելու մայրենի լեզուի և պատմութեան ազբիւրները: Եյդ զազափարի մասին անլուս քարոզում են իւր իսկ զործերն և սխաւածքները: Նա առաջինն եղաւ, որ հարազատ և հնազոյն զրչեսց օրինակների համեմատութեամբ Եստուածաշունչ Ս. Վիրքը տպագրեց (Երբայի Եստուածաշունչ): Նա առաջինն եղաւ, որ Հայոց լեզուի համար հարազատ մեկնութիւններով և օրինակներով օժտեալ մի բառարան կազմեց (Երբայի բառարան): Նա առա-

ջինն կգաւ, որ Հայոց լեզուն զանց ու մարբեց լատինա-
 սէր հեղինակների գործած զեղծութիւնրից, այդ երևում է
 նորա գրարատ լեզուի քերականութիւնից, խփերջոյ նա
 առաջինն կգաւ, որ Հայոց լեզուի բարբառներին ևս անց
 տուեց և գրարատի քերականութիւնից զառ կազմեց նաև
 իւր ժամանակի աշխարհարատի քերականութիւնը: Աշ-
 ջնք յիշում այն, որ նա առաջինն կգաւ Հայոց ընտիր
 ձևապիրների ժողովածու կազմողը, նոցա ուսումնասիրու-
 թեան կզանաին իւր աշակերտներին աւանդողը և նոցա
 մջ շանմարանեալ ձօն պաշարը ազգային նոր գիտակցու-
 թեան առարկայ ընտրողը: Հայց է, ուստի՞ գտաւ Մխի-
 թար այդպիսի մտաւոր նախապատրաստութիւն, եթէ ոչ
 Հայոց փանքերում, զի նա ուրիշների նման արտասահման
 շրջած և ուսում առած չէր, նա լատինական փանքերի և
 փարժարանների աշակերտ չգրուեցաւ: Ասա ուսաւ այն, ինչ
 որ ուսան բոլոր իւր կարգակիցներն Հայաստանում, կրք
 նա Արևմուտք գիմեց, նորա ճանապարհն աւելի փշտա էր
 քան իւր նախորդներինը: Ասա չունէր ոչ մի հոգանաւոր,
 նա չունէր ոչ մի յուսոյ կայարան, նա մեկնեցաւ Ա. Պոլ-
 սից իրբև հաղածեալ և ճանապարհ ընկաւ ոչ միայնակ,
 այլ սասնեմեկ աշակերտներով, որոնց ապրուստի համար
 նա ունէր հեար միայն միքանի հարիւր դահեկան փող, որ
 զոյցացել էր իւր փաճառեալ տարբանի և կարասիքի գնից:
 Բայց տեսէք թէ այս լքեալ մերժեալ մարդը ի՞նչ անօրի-
 նակ համբերութիւն, աշխատասիրութիւն և բարեպաշտու-
 թիւն է ցոյց տալիս օտար երկրի անձանթթ ժողովրդի մջ:
 Մեթննի գղեակում հիւանդութիւն, աղքատութիւն, վե-
 րահաս պատերազմ, սիրասուն աշակերտների գերեվարու-

թիւն, իւր ձեռակերտ վանքի և բնակութեան աւերում
տեսաւ, շէջատեցաւ Մխիթար, Ալենեաթիւում այդ ձա-
խող հանդամանքներից ոչ պակաս նոր զբարտաւթիւններ
և մատնութիւններ լսեց, շէջատեցաւ Մխիթար, զի այդ
ամէնը լոյժ ալիքներ էին, որ խորատուում էին նորա հաս-
տատա կամքի և համբերութեան անդրգուելի ժայռերի առաջ:

Իւր գործունէութեան մէջ մի սխալ միայն գործեց
Մխիթար, որ անկարելի է առանց յիշատակութեան թող-
նել այստեղ: Նա նայաստանեաց Ահեղեցու հովանաւորու-
թեան տակից դուրս գալով, նաովմայ գահին հարատակե-
ցաւ. այս կէտի մէջ Մխիթար անշուշտ մեղանդեց պատ-
մութեան առաջ, տակայն նորա այդ սխալը կարելի է բա-
ցատել ժամանակի գառն հանդամանքերով, մանաւանդ
որ այն երկրի օրէնքները, ուր նա ստիպուած էր գործել,
չէին ներում ոչ ոքի մի կրօնաւորական ուխտ կազմել առանց
նաովմայ գահի հաւանութեան, և եթէ Մխիթար իւր
ազգասիրական իղձերն իրագործելու և Ալենեաթիւում ու
Ետալիայում մթերեալ գիտութեան պաշարներից օգուտ
բաղելու համար ոչ մի հնար չունէր մերժելու այդպիսի մի
հարատակութեան պայման, սպարէն նա մնաց գործով և
հողով ազգային գրօշակր պաշտօղ և պաշտպանող անձն
և իւր իսկ օրինակով նոյնն աւանդեց և իւր աշակերտներին:

Սակայն ինչոր կարելի է ասել Մխիթարի համար, նոյնր
գժուար է կրկնել նորա անունով հռչակուած միաբանու-
թեան նկատմամբ, զի նա թողած է Մխիթարի բնթա-
ցած շաւղները և նպատակը, շարունակ նաովմայ գահի
հակադրային պահանջներին անտարով, Մխիթարեան միա-
բանութիւնն ահաւաստիկ սպրում է, իբրև ուրոյն կղզիա-

ցեալ մարմին առանց այն ազգային սկզբունքների, որոնք Մխիթարի գործունէութեան փառասոր նշանաբանը կազմեցին: Այժմ մի ժամանակ շատվանց զահին հպատակէր կարևոր էր Մխիթարի փեսմ նպատակն իրազործելու համար, այժմիկ նորա սկսած մեծ գործը պատկերու համար, կարծում ենք, որ պէտք է Մխիթարեան Ա. շաղք յոժարին ազգային զբօշակի տակ մտնելու, եթէ ոչ Մխիթարի անկամ փառասոր պարակէն հետզհետէ առկողջէ նիւթոյ անշուշտ կրչորանայ, ինչպէսոր պատմութեան անսուտ օրէնքներն հաւաստում են պոյ:

ԺԹ.

Ժամ է սոյզ հակերձ՝ յիշատակութեամբ անցնել և արդի փանքերի մասին, ընտրելով նոցանից այնպիսիները, որոնք աւելի համնորատասխան են այժմեան ժողովրդի բարոյական և մտասոր սրահանքներին:

Կախ և յստաջ յիշատակութեան արժանի է Ա. Լջմիածնի փանքը, չկայ այսօր շայոյ մջ մի այլ փանք, որ իւր պատմական և ժամանակակից նշանակութեամբ կարողանայ հաւասարուել Ա. Լջմիածնին: այնակ է Ա. Լուսարչի Եջր և սմենայն շայոյ հայրապետական աթոռայնակ է լինում բոլոր եկեղեցական վիճակների համար Ա. Մխչոսնի օրհնութիւնը և կոխակոպանների ձեռնադրութիւնը և այնակ է, իվերջոյ կեղրնուցած շայոյ Ակեղեցու ճայրազոյն հոգևոր վարչութիւնը: Սակայն ի՞նչ է պատկերացնում այսօր այդ սմենանշանասոր և նախական սրբախոյրը, իւր սմէն մտտերում կատարեալ ազրատու-

Թիւն Ասցին իսկ Ա. տաճարների շէնքն ևս պատկերացնում է մի քայքայու մեծ Ա. Էջմիածնի բազմակողմանի աղքատութեան պատճառն այն է, որ այդ հնագարեան փանքի մէջ չկայ այսօր կազմակերպեալ միարանութիւն. փոխանակ կրօնաւորական ուխտի գոյութիւն ունի անդ միմիայն մի հասարակ կենակցութիւն զանազան տեղերից ժողովուած զանազան կրթութեան և գաղափարների տէր կարգաւորների, որոնց իրար հետ կապող միակ կապը ապրուստն է: Արքա շն կազմում փանական կանոններով և կարգերով սերտ կապուած եղբայրութիւն, այլ կան իրրև ըսկ ծառաներ կաթուղիկոսների, որոնք իրենց ճանաչողութեան չափով և որոշում են իւրաքանչիւրի գործունէութեան սահմանը:

Ա. Էջմիածնի վերայ պէտք է նայել առաւելապէս իրրև հայրապետական աթոռի և դաստակերտի վերայ: Դեռ ժ. Է. դարում Փիլիսորգոս Հաղբակեցին հաստատեց Ա. Էջմիածնում կաթուղիկոսարանի գոյրոցը, որ գոյութիւն ունեցումինչև Ա. Եւկաս Աարնեցին. այնուհետև Դաւիթ - Դանիւլեան վէճերի, Աարսեց արշաւանքների և Ափրեմ կաթուղիկոսի փախուստի ժամանակ, որոնք մէկը միւսին յաջորդեցին, ոչ միայն գոյրոցը, այլև սակոզ փանքը ծանր տաղնապի մէջ էր: Յովհաննէս Աարեցին շինեց Ա. Էջմիածնի արդի ժառանգաւորաց գոյրոցը, ուր ժողովեց աշակերտներ և կարգեց ուսուցիչներ մեծ մասամբ իւր ժամանակի փանականներից: Աերսէս Եշտարակեցին գրեթէ անուշադիր թողեց այդ գոյրոցը, յոյսը գրած լինելով իւր հիմնած Աերսիսեան գոյրոցի վերայ: Մտտիմէոս Ե. իւր կարծաակ կաթուղիկոսութեան ժամանակ շատ սակաւ միջոց ունեցաւ ժառանգաւորաց գոյրոցով զբաղուելու, թէև աշխատում

Էր պահպանել նորա զոյութիւնը: Ի վերջոյ Պէտրդ Վ. կաթուղիկոսին յաջողեցաւ 1874 թուին բանալ Մայր Աթոռում մի ձեմարան ընդարձակ զիրքով և ժամանակակից ծրագրով, նորա հրամանով ժողովուեցան մանուկներ Սուսատուանի, Տաճկաստանի և Պարսկաստանի սահմաններէջ. նորա անանում և ուսանում են անդ Մայր Աթոռի ծախքով և նորա անովջական հսկողութեան ներքոյ: Թէ ի՞նչ արդեցութիւն կ'ունենայ Մայր Աթոռի ապագայի վերայ այդ նոր օգտաւէտ հաստատութիւնը, ժամանակը ցոյց կուտայ. սակայն ակնհրե է, որ նա իրրե նոր հաստատութիւն այն ժամանակ կ'ունենայ իւր արդիւնքը, երբ յարասե զոյութիւն ունենայ որոշ և փորձուած ուղղութեամբ: Ա. Լջմիածինն ունի և մի տպարան, որի հիմնադիրն է Արմէն կաթուղիկոսը. նորանից յետոյ տպարանն երկար տարիներ զրկելէ խափանուած մնաց, մինչև որ վերջնականապէս կանոնաւորեց նորան Պէտրդ Վ. միքանի բարեպաշտ ազգայինների օգնութեամբ. բաղմարդիւն հայրապետը 1868 թուին սահմանեց և մի թերթ Երարաս անունով. նորա քաջալերութեամբ առաջին անգամ լոյս տեսան այդ տպարանից և միքանի հին պատմական յիշատակարաններ: Եյս տպարանն, եթէ շարունակուի, ունի մեծ նշանակութիւն և Ա. Լջմիածնի մատենադարանի համար, որ լի է հաղարաւոր գրչեայ մատենաներով: Մասթէոս Ե. բարեկարգել տուեց այդ մատենադարանը և այժմ պահպանում է մեծ խնամով վանքի քարուկրեայ կամարակապ շէնքերից մէկում: Պէտրդ Վ. կցեց ս. տաճարներին և մի թանգարան, ուր ժողովեց վանքի բոլոր զարդերը, անօթեղէնները, զանազան թանգազին հումութիւն-

ներքը որոնք պահպանուում են առանձին պահպաններում
 թուով ու համարով արձանագրուած: Այս ամէնից ակնե-
 րե է, որ **Ս. Լշմիածինն** իրրե կաթուղիկոսների դասա-
 կերտ որոշեալ չափով յառաջադիմութիւն ունեցաւ ներ-
 կայ դարումս. նկատելու է սակայն, որ այդ յառաջադի-
 մութեան գործին բոլոր կրօնաւորներն հաստատարապէս նա-
 խանձախնդիր չեղան:

Ս. Լշմիածնից յետոյ երկրորդ տեղը բռնում է **Արու-
 սաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքը**, ուր կայ մի բազմաթիւ
 միաբանութիւն. դարաւոր հնութիւնը, բազմատեսակ
 բրիտաննեայ ազգերի և կրօնաւորների ներկայութիւնը,
 բրիտաննեական կրօնի նուիրական **Ս.** տեղերի հռչակը, որ
 գրաւում է բազմաթիւ ուխտաւորներ և այցելուներ, միջոց
 են աուել այդ վանքին բարձր պահելու Հայոց ուխտերի
 անունը օտարների առաջ: **Միաբանութիւնն** ունի իւր ընտ-
 րեալ առաջնորդը պատրիարք անունով, որ ցմահ կապ-
 ուած է իւր վիճակի հետ. այնտեղ կայ ժառանգաւորաց
 զպրոց, տպարան և ձոխ մատենադարան. հրատարակում է
Սրօն անունով թերթը. կարճ ժամանակի մէջ տպագրուե-
 ցան և միքանի ընտիր հրատարակութիւններ Հայոց մա-
 տենագիրներից: **Նկատելու** արժանի է սակայն այն, որ
 արդիւնքների վատ մատակարարութեամբ այդ վանքը ըն-
 կած է մեծ պարտքի տակ, որից ազատ է **Ս. Լշմիածինը**:

Այս մեծ վանքերից զատ կան և զառտական սրբա-
 վայրեր, որոնցից ուշադրութեան արժանի են հետեւեալները.

Առաջին՝ Երմաշու Չարխափան Եստուածածնի վանքը
Նիկոմիդիոյ մօտ, ուր կայ միաբանութիւն, զպրոց և տպա-
 րան. մի ժամանակ հրատարակուեցաւ անդ **Յոյս անունով**

Թերթը. վանքի վիճակը կախուած է կրօնաւորների աշխատութիւնից և ուխտաւորների նուէրներից:

Արքայորդ՝ Վարազայ Ա. Նշանի վանքը Վանայ մօտ. յիսուն թուականներին մեր դարու երանդուն կրօնաւորներից մէկը՝ Մկրտիչ Խրիմեան, այժմ արքեպիսկոպոս, ժողովից այնտեղ մանուկներ, ուսում տուեց, նոցանից կազմեց մի միաբանութիւն, Հիմնեց անդ մի տպարան և հաստարակից Երծիւ Վասպուրականի անունով Թերթը, որ անդրանիկն էր Հայոց հոգի վերայ: Տարիներ յետոյ նոյն կեանքն արծարծեց նա և Տարօնոյ Ա. Աարապետի վանքում: Եպարազդարար կրկունն էլ շուտով խափանուեցան, զի Խրիմեան փոխադրուեցաւ աւելի բարձր ասպարէզի համար Ա. Պօլիս, իսկ նորա սկսածը շարունակող չգտնուեցաւ: Այժմ ևս Վարազայ վանքն ունի դպրոց:

Արքայորդ՝ Ա. Խաչի վանքը՝ Նոր Նախիջևանի մօտ, որ Հիմնուեցաւ անցեալ դարի վերջերում, նորա Հիմնադիր Յովսէփ արքեպիսկոպոս Երզութեանը բացեց անդ մի դպրոց և տպարան, ուր կարողացաւ տպել տալ միքանի գրքեր. այժմիկ այդ վանքը դանոււմ է Նոր Նախիջևանի Մարգասիրական Ընկերութեան խնամքի տակ, որը պահում է անդ մի դպրոց շրջակայ հայաբնակ գիւղերի մանուկների համար: Վանքում միաբանութիւն չկայ:

Չորրորդ՝ Հառիճայի վանքը Եղեքսանդրապոլի մօտ. այս վանքը քանիցս անգամ դարերի ընթացքում ենթարկուել է ասպատակութիւնների և աւերածի: 1830 թուին Աարսի գաղթականների առաջնորդն Սակիաննոս կպիսկոպոս Խաժակեանը, որ յառաջ նստում էր Հոռոմոսի վանքում, հաստատեց անդ խր. աթոռը: 1850 թուին միքանի Եղեք-

սանդրատօցի բարեպաշտ անձինք ծայրագոյն հոգևոր իշխանութեան հաւանութեամբ մի հոգաբարձութիւն կազմեցին, որին մշտական նախագահ և ղեկավար եղաւ Տ. Յովսէփ աւագ քահանայն Առասանեանց: Հոգաբարձութիւնը նախ և յառաջ նորոգեց Ա. տաճարների քայքայեալ մասերը. ապա մաքրել տուեց փլատակները, և ի վերջոյ 1856 թուին շինեց միքանի սենեակներ, որոնց մէջ բացեց ուսումնարան զիւղացի մանուկների ուսման համար: Թէ շինութիւններն և նորոգութիւնները և թէ նոյն իսկ ուսումնարանի պահպանութիւնն հոգաբարձութիւնն անուամ էր իւր իսկ ծախքով: Մատթէոս Ա. և առաւելագէտ Վէորդ Վ. հայրապետները գնահատելով հոգաբարձութեան ջանքերն, հետզհետէ նորան հաւատացին վանքի ամբողջ կառավարութիւնը, յատկացնելով զպրոցին և արտաքին արդիւնքներ: Հոգաբարձութիւնն այդպիսի հովանաւորութիւնից քաջալերուած հետզհետէ կանգնեց վանքի շրջապատում քարուկրեայ ննջարաններ, սեղանատուն և ապա 1878 թուին հիմնեց մի հաստահիմն շինուածք ժառանգաւորաց զպրոցի համար. այնտեղ կարող են զետեղուել յիսուն զիշխրօթիկ աշակերտ, որոնցից քսաննհինգն իրրեւ ձրիաթոշակ որդեգիրներ ընտրուած են զիւղացի որբ և չքաւոր երեխաներից: Հառիճայի զպրոցն հոգաբարձութեան ձեռքի տակ գրեթէ երեսուն տարի շարունակ ունէր վարձեալ ուսուցիչներ և ձրիաթոշակ աշակերտներ, որոնցից շատերը զիւղերում քահանայ դասնալով, պատճառ եղան փոքրիկ զիւղական վարժարանների: Այդ վանքն էլ շունի միարանութիւն:

Սան ներկայումս և այնպիսի վանքեր, որոնց մէջ եր-

բնն հրբնն գոյութիւն ունեցած է զպրոց զիւղական մանուկների համար. զորօրինակ շաղրատու և Սանահնի վանքերը. բայց որովհետև նոցա մէջ հաստատուն միաբանութիւն չկայ և վանահայրերն ստէպ ստէպ փոփոխուում էին, ուստի և նոցա զպրօցների գոյութիւնը կախուած էր առանձին անհատների ներկայութիւնից և բացակայութիւնից: Պարելի է այգպիսիների կարգում համարել և Ս. Վայխանէի վանքը. 1872 թուին արդի գիտնական կրօնաւորներից մէկը Ռաստամեան Վահան վարդապետը նորոգեց և բարեկարգեց այդ վանքը. Մայր Աթոռի տպարանի օգնութեամբ հրատարակեց անդ Վպրոց անունով թերթը, բայց չյաջողեցաւ նորան կազմել միաբանութիւն. պատրաստեց և Սխիթար Վօչի Վատաստանազրքի անդրանիկ հրատարակութիւնը, որ նորա վաղահաս մահից յետոյ լոյս տեսաւ Մայր Աթոռի տպարանում: Սոցանից զատ կան և ուրիշ վանքեր, որոնք, ինչքան զիտնեք, ներկայ դարումս իբրև ուխտատեղեր և հնութիւններ շարունակ վայելել են ժողովրդի յարգանքը, սակայն չեն ունեցել պատշաճաւոր գործունէութիւն: Միքանիսների մէջ ջերմեռանդ կրօնաւորներ նոր բնակութիւն են հաստատել զպրոց բանալուպատակով, բայց տակաւին յաջողած չեն. այգպիսիներից են շաղարծինը Վիլիջանի մօտ, Պարմիր վանքը շ. Նախիջևանի մօտ, Խծիօնից վանքը Անոյ մօտ, Չարեքայ վանքը Վանձակի մօտ և այլք:

Ի .

Մեր խօսքը երկեղյանում է. զի այլևս սպառեցաւ այն լոյսը, որ առաջնորդում էր մեզ. ամենաճախ ժամանակը և

կոյր ազիտութիւնը, կարծես, կարողացած են ջնջել անցեալի պատկերը, աւանդելով մեզ միայն չոր պատեր, տխուր աւերակներ և կիսակործան շէնքեր: Այժմ չկան այլևս վանքեր և բարձեալ է ամենեկին վանական կացութիւնը, թէև փոխարէնը մնացած կան նոցա անցած փառքի նսեմացեալ նշոյլները, որոնք զոգցես լեզու կրած չարաչար կշտամբում են մեր անհոգութիւնն և կրօնական անտարբերութիւնը. այսօր գոյութիւն ունին արդարև հռչակաւոր Տաթևը, Վանձասարը, Ա. Պեղարդայ վանքը, Ա. Խորվիրապը, Մոզնին, Արնջակայ Ա. Արապետը, Մաղարթայ Ա. Աստափկան, Արտազու Ա. Խաղէն, Տարօնոյ Ա. Արապետը, Հոռոմոսը և այլն. սակայն ի՞նչ են նոքա համեմատութեամբ իրենց անցեալի հետ. ամենատխուր հակապատկերն էր: Աոցա մէջ միաբանութիւնների չկան, քարոզութիւնը, վարդապետութիւնը և կրօնական ուսումն այլևս չեն ծաղկում: Այժմ երբ հայ ժողովուրդը շրջապատուած օտար քարոզիչներով և օտարակրօն որսկաններով՝ ոչ պակաս կարօտ է իւր եկեղեցական դասի աչալըջութեանը և կրօնական եռանդուն գործունէութեանը, այժմ իսկ այդ վանքերի մէջ ամենասակաւ բացառութեամբ թագաւորում է մտաւոր և բարոյական կատարեալ մեռելութիւն: Մինչև ներկայ դարիս սկիզբներն այդ վանքերն ունէին միաբանութիւններ, նոցա պատկանում էին եկեղեցական վիճակներ, որոնց առաջնորդը նստում էր վանքում և այնանդից հովուում էր ժողովրդին. նոցա կրօնաւորներն անդադար դուրս էին գալիս, քարոզում էին ժողովրդին, եկեղեցական հանդէսներ էին կատարում, մանուկներ էին ժողովում վանքի մէջ ուսում տալու, ուխտադնացութիւններն անպակաս էին լինում և այլն.

այժմ ոչ մէկը գոցանից չկայ: Անոց առնինք ուրիմն և տեսնինք, թէ ի՞նչն հղաւ այժմ վանքերի անշքանալու և անկման պատճառ.

ա. Ա. Լճմիածնի մէջ ծաղած խոտվութիւնները 'Վաւիթ - 'Վանիէլեան կուսակցութիւնների երեսից սպառեցին նախ՝ Մայր Աթոռի եկամուտներն և դանձերը և երկրորդ՝ ժողովրդի վատահումքիւնը նորա կառավարիչների վերայ. ինչոր 'Պարսից սարգարների գործակալների ազահումքիւնից կարողանում էր ազատուել, այն կորչում անհետանում էր կուսակցութիւնների օգտին: Այսպիսով Մայր Աթոռը ոչ միայն աղքատացաւ, այլև ծանր պարտքի տակ ընկաւ, որն ստիպեց Ափրեմ կաթուղիկոսին փախչել Ս. Աթոռից: Միւս վանքերն էլ զերծ չգտնուեցան այս խառնակ և անզլուխ զրութեան վատ հետեանքներից. անհաւատարիմ մարդիկ վասնեցին վանքերի գոյքը և եկամուտները. վանականների վարկն սկսեց կոտրուել ժողովրդի աչքում և տուրքերն սկսեցին պակասել:

բ. Ուսու - պարսկական և ռուս - տաճկական պատերազմներն ընդհանուր յուզման պատճառ հղան. մահմէտականներն յարձակուեցան շատ վանքերի վերայ, կողոպտեցին, քանդեցին, կրօնաւորներին մեծամեծ տուգանքների տակ դրին, ուխտաւորներին կրկիւղի և անստուգութեան մէջ ձգեցին և այսպիսով ամենուրեք յառաջացաւ մի ընդհանուր աւերած և աղքատութիւն, որ ազգեցութիւն ունեցաւ և վանքերի վերայ:

գ. Աթուղիկոսներն անփոյթ գտնուեցան վանքերը վերականգնելու և նոցա կրած վնասները յետ բերելու: 'Վաւիթ - 'Վանիէլեան վեճից յետոյ ոչ 'Վաւիթ և ոչ 'Վանիէլ

չհողացին մի որևիցէ վանքի վերանորոգութեան վերայ. Եփրեմ կաթուղիկոսը, Վանիէլի յաջորդը, տկար դարնուեցաւ վանահայրերից հաշիւ պահանջելու. նորա յաջորդն Յովհաննէս ոչ մի օգուտ չբաղեց իւր ժամանակից վանքերի կալուածներին տիրելու և նոցա սեփականութեան իրաւունքը նոր օրէնքներով վաւերացնելու. Ներսէս Լ. ժողովեց վանքերի արդիւնքն ու գոյքը Ս. Լջմիածին, վանականներին փախտական վարեց ամէն կողմ, բայց չկարողացաւ նոր վանք և վանականութիւն կազմել. նոյնը շաջողեցաւ նորա երկու յաջորդներին, որոնք ջանք գրին վանքերից միքանիսի վերանորոգութիւնը փութացնելու:

Դ. Շատ վանքերի նշանաւոր սրբութիւններն և մատենները հետզհետէ փոխադրուեցան Ս. Լջմիածին կամ մի այլ տեղ. նոքա այսօր Ս. Լջմիածնի անուանը, սրբութեանը և արդիւնքներին ոչինչ նոր բան աւելացուցել չեն, զի նա ինքն ըստ ինքեան իւր նուիրական Ս. տաճարներով, Ս. Առասարցի Եջով և Ս. Միւսոնով արդէն իսկ մի ցանկալի սրբութիւն է մինչդեռ միւս վանքերը զբրկուելով իրենց պատմական սրբութիւններից, զբւռում են ամէն բանից. Եմենափրկչի Ս. Պատկերը, Պետարգելի Ս. Նշանը, Ս. Վեղարդը, Ս. Յակոբայ Եջը և այլն միայն զարդարում են Մայր Եթոսի թանգարանը, մինչդեռ նոքա իրենց աղերսում առանձին առանձին վանքերի գոյութեան պատճառ էին լինում:

Ե. Ներկայ դարումս կաթուղիկոսներից ոմանք ներեցին իրենց խլել զանազան ուխտատեղերի արդիւնքը և յատկացնել Ս. Լջմիածնին կամ ուրիշ տեղի: Եթդ սխալը ոմանց աչքին երևում է խոհեմ անտեսագիտութիւն. այն

ինչ, եթէ ուշադրութիւն դարձնենք հետեանքների վերայ, կրտսնինք, որ պէտք էր խրաբանչիւր վանքի արդիւնքը պահել իրեն մէջ և արդիւնաւորել՝ մի դպրոց կամ այլ հասարակաշահ գործ հաստատելով այնտեղ, որպէսզի ժողովրդի ջերմեանդութիւնը կենդանի մնայ և առաւել սնանի ու ամբի: Կազմամարդ քաղաքները կարող են ոչ միայն իրենց զաւակների համար իրենց տեղական դպրոցներին օգնել, այլ մինչև անգամ նպաստել և կրօնական - պատմական սրբավայրերի պայծառութեանը: Այնինչ խլելով վանքերի եկամուտներն և տալով քաղաքների դպրոցներին կամ տանելով Ա. Աջմիածին, մենք բանադրում ենք այդ վանքերին լինել թափուր և անշուք և միանգամայն անկարող մի որ և իցէ բարոյական հաստատութիւն կազմելու: Ալխաւոր պատճառարանութիւնն այն է, որ այդ արդիւնքներով պահուում են զանազան դպրոցներ, սակայն այդ մի առիթ է արդարանալու: Ը որ նոյն դամարներով կարելի է դպրոց պահել և վանքերում և այդ աւելի օգտաւէտ կրլինի ժողովրդի, մտնաւանդ զիւղական դասի համար:

Դ Աշկեղեցական կարգապահութիւնը, որ այնքան կարեւոր է վանական կեանքի համար, այս դարում բոլորովին խանդարուեցաւ. յառաջ խրաբանչիւր վանական մի բարձրագոյն աստիճանի և պատուի հասնելու համար պէտք է անցնէր խրաբանչիւր ստորին աստիճանը և նորա արժանաւորութիւնները պէտք է փորձուած լինէին փոքր գործերի մէջ: Այժմ այդ գեղեցիկ կարգապահութիւնը և նորան լծակից շատ բարի և օգտակար պայմանները, բոլորովին զանցառութեան են տրուած: Աստի յառաջացել է այն, որ աւագութեան և ծերութեան պատիւ, արդիւնա-

ւոր անցեալի յարդանք, դիտութեան և կրթութեան վարկ, վարչական հմտութիւնների և բարեպաշտական կեանքի սրժանիք տեղի են առել ճարտիկութեանն և աշխարհային շահերին, որոնք և են այսօր բարձրագոյն աստիճանների ծանուցեալ վերելակները:

Է. Աննական կեանքն ինքն ըստ ինքեան խախտուեցաւ, երբ իւրաքանչիւր վանական սկսեց նախադասել քաղաքնութեամբ զանազան պաշտօններով և յանձնարարութիւններով մնալ այս առաւել զարգացաւ այն ժամանակ, երբ առաջնորդներն իրենց վանքերը թողին և սկսեցին քաղաքնութեամբ բնակիլ: Այժմի եկեղեցական կանոն և ոչ մի օրէնք նուիրագործել չէ այդ փոփոխութիւնը. միակ պատճառարանութիւնն այն է, թէ հոգևոր ատեաններին հարկաւոր է քաղաքային ատեանների մօտ լինել. եթէ մինչևանգամ այդպիսի կարիք գգալի լինի, զարձեալ հարկ չկայ վանական մարդիկներին քաղաքի մջ սպրիւ. առաջնորդներն և իրենց տեսութեան տակ դանտղ գպրոցը շատ աւելի մեծ օգուտ կուտան եկեղեցու հօտին, երբոր հեռու լինին քաղաքներից և գործեն վանքերի մջ: Այս առաւել անհրաժեշտ է այն վիճակների համար, որոնք մահմետական տէրութիւնների մջ են. զի յայտնի է, որ առաջնորդն այնտեղ աւելի բարձր նշանակութիւն ունի, որն ևս առաւել կրբարձրանայ, եթէ նորա աթոռը կրօնական սրբավայրում գտնուի: Մինչդեռ մենք տեսնում ենք, որ Տաճկաստանի կրօնաւորները մեծ մասամբ քոււմ են: Ա. Պօլիս և թափուր են առաջնորդական աթոռներն և վանքերը:

Ը. Արդի կրօնաւորներն, ինչ ըստ արժանաւորութիւնների և ունենան, զարձեալ կրօնաւորներ չեն. ամէնքը խոյս

են սապիս նեկու թիւնից, ամենքը կամենում են, որ մար-
գարացի արտաքոյ կարգի պատիւներ ընծայել նոցա ամեն-
քին Հաճելի և գանուել մի բարձր պաշտօնի գլուխը, Հա-
մես կրօնասրի գործը և կոչու մը, որ է ստարինաթեան
պինակ լինել, քարոզել և ուսուցանել, շատ փոքր է երե-
ւում նոցա այքին եթէ շատ սակաւաթիւ բացասութիւն-
ներ կան, և՛ նոցա նուազ պատրաստութիւններ անենա-
յա պատճառով փարակուել են իջերջոյ ընդՀանուրի յառ-
կութիւններով: Արձաւարների մեծ մասը մտածում է անձ-
նական Հանգստութեան, փութի և փայելու թեան փրոյց,
բանիս վկայ այն կերպան ու թաւիչը, որով նոցա պա-
ճաճում են, այն աներն ու կարամքները, որոնցով ձա-
խանում են նոցա մերձարները, այն գարգերն ու կա-
բերը, որոնց երազով անցնում է նոցա այժ կեանքը, այն
նշանակեալ Հանգստութեան և գրասնդրի մտերը, որոնք
փակում են գործատեղ մարդկների սառջ նոցա գաները,
և այն գրամազրութեան, որոնք նոցա մաշից յետոյ գա-
նազան վեճերի և կասկների նիւթ են գտնում և որոնք
սակայն երբէք չեն կարող չկշտամրել նոցա ազաւթութիւնը:

Ա. Ահեղեղու Հօսք չի կարող այգպիսիներին ընծայել այն
երախտապիտաութիւնը, որ փայելում են այն սակաւաթիւ
կրօնարները, որոնք փոխանակ գրամազրութեան թուկն
մասամբութիւն գրբեր, Հասարակաշաւ, շէնքեր, սարք և
մարտը փարբի պինակ և խնաստալից փարգապիտաութիւն-
ներ ու քարոզներ: Արձաւարի գաւարներն ու մարգարիա-
ներն իսկապէս սորա են, որ իրրե յախանեական գաններ
կրպաւեն նոցա անունը յախանան:

և թ. Հասարակութեան աշխարհական գաւար **Առաստոյ**

տիրացեալս թեան շարժի միջոց գտաւ պետական զար-
ժարաններս մ' կրթուելու և իւր զարգացմամբ կեկեցեցական
դասից շատ և շատ աւելի յառաջ անցնելու, այսպէս եղաւ
և Օսմանեան Հայաստանու մէջ ուր աշխարհականների որ-
դից Աւերապա երթոպա յարմարութիւններ ունէին Հին
կեկեցեցական սերունդը շիրմարկոպա եղաւ նպակիրթ տար-
րերով: Մինչևանգամ յարասեկց մտաւ որ անշարժութեան
մէջ Հեռագէտի աշխարհականի և կեկեցեցականի մտաւ որ
զարգացման և աշխարհաւարկութեան կերպարանքը այն-
պէս տարրերուցան իրարուց, որ այլ ևս նախկին սերտ
կապը և սրտանական սարնչութիւնը կարծես մտացուե-
ցաւ: զի գերերը փոխուեցան, նախկին սառնարգին այժմիկ
ստիպուած էր մանկ առաջնորդելու Հովանու սրտ թեան
սակ, եթէ ոչ սրաշանտակու, զէթ բարցյապէս և նախա-
պէս Պարզ է, որ աստի կարող էին յառաջանալ մէկ կող-
մից՝ մի տեսակ անբացատրելի սամուրթիւն գեղի կեկե-
ցական կոչումը և միւս կողմից՝ մի խաւ արտունջ կամ
զմպահութիւն աշխարհականների գէտ: Այլ այն և ոչ այս
չունին, իհարկ է, Տշմարտա Հիմը պատմութեան մէջ և
իրեն մամանակաւ որ երեցիքներ տեղի պիտի տան իմեր-
ջոց մի սերտ Համերաշխութեան Հասի և Հովուի մէջ: Ը՛հ
միակ Տշմարտութիւնն այն է, որ Հայոց Ակեղեցին և իւր
Հարս լին ունեցել իրեն տարրեր շահեր և ձգտումներ,
այլ եղել են միշտ իրարից անբաժան իրեն մի Հարի մի
մարմնի մէջ:

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն .

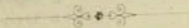
Պատ. ցէ. ընթերցողին միակողմանի երևի մեր Համառօտ նկարագիրը. զի խօսելով լաւերի վերայ, մենք լռեցինք վատերի մասին. և այս ոչ անխորհուրդ: Մեր նպատակն էր պատկերացնել վանական կեանքը իբրև կազմակերպութիւն, իբրև հասարակական ասպարէզ, իբրև մի նուիրագործեալ դրութիւն: Մենք ցոյց տուինք այդ, որքան ներում էր մեր կարպութիւնը, և տեսնեմք, որ բնութեան գիւրագայթ զաւանկերին հնարատր է ոտքի տակ սանել մարմինը և կազմութեամբ հոգեւոր մարդութիւններով՝ արխանալ աշխարհի համար, մեծամեծս գործել և անմահանալ. տեսնեմք, որ այդ կեանքը օգտակար եղաւ Հայոց Ազգեկեցուն և մեծապէս նպաստեց Հայոց կրթութեան, լեզուի և բանասիրութեան բարգաւաճմանը: Անշուշտ այդ ամեն յաջողեցաւ այն կազմակերպութեան շնորհիւ, որ հաստատուեցաւ վանքերի մէջ:

Հարկ չկայ ապացուցանելու, որ ամենայն հաստատութեան մէջ, եթէ կայ կազմակերպութիւն և կանոնական սահման, նոյն իսկ վատերն ևս անգոր են մնում և կենթարկուելով ընդհանուրի ազդեցութեանը, չեզոքանում են: Աոյնք տեղի ունեցաւ և Հայոց վանական կեանքի մէջ. սակ թէ այնտեղ վատեր չեն եղել, հեռու կրկնի ճշմարտութիւնից: Այդ վատ և վնասակար անդամներն այն գեղքերում միայն բարձրադաս չանդխապան, երբ Հայոց Ազգե-

զեցաւ Կազմակերպութիւնը թուրքացաւ, և կանոնական սահմանը քանդուեցաւ: Այդպիսի մի ժամանակ էր զարգնման և գարուն մ այն ջրմանը, երբ Ա. Սահակ Պարթևի սուրբ օտարազգի և կաշառակեր Այբիւններն և Շ. Տաւրիանը ճարտան, երբ Ս. Կարգանի ու Նարա Նիզակակից ուխտագաւանների տանուակցութիւնը ուրացող Հոյ իշխաններին մեղանցաւ: Պիտեմը որ այն ժամանակ ազատման անկողնականներին թիւն անցաւ, և անշուշտ սրբապետներին Հեռ է իօսում երջանիկն և զիչէ իւր «Յազարս Սիանանց» խրատի մէջ, երբ զանգատում է Հոյոց կանոնարանի փառութեան վերայ. «Յետքննողէ՛մ ըմբեկացա՛ք, սատմ է նա զգեղեցիկ գրեալն. ի պատմաւս ուխտագրութեան Հեռացաք ի սուրբ ճնօղացն և արարաք բազում հարս օտարախ. ազատացաք ի հարկաց արքունի, զորս ստանց մեղաց էր հարկիլն, և մտաք ընդ հարկաւս ստացումոց, որ լի են անասակ ազահութեամբ. շեղաք յանկողնս սուրբ հարսանեաց, և արարաք մեզ բարձրագոհչոյս ստանել քան զաշխարհի. կօշիկք սաից մերոց յանդիմանն զմեզ, եթէ շնն սուրբ ճանապարհք մեր հանգերնք մեր ազատիկն զգործոց մերոց, եթէ մերկ կեց յերթաւ որ զգեաւոյն երազարք մեր ցուցաննն զմեզ, եթէ ոչ կեց յաշխարհիւն ընդատաջ Տեառն ի վերայ օրոց. շնուածք ազատներից մերոց յայտ աննն, եթէ ոչ ունիմք մեր տանար ստանց մեռազործի յերկնս. կալուածք անգատամանց մերոց կուսեբնն զմեզ, եթէ չիք մեր բաժին ի փճական յերթաւ որս մրգուզք անյազք եղաք ի կերակուրս և ստանց շաբոյ սուրբ գինի պղտորիչ խորհրդոց և մտաց. խոր ի քունն ննջեմք ամենեքեան և երազ թուի մեզ ճշմարտութիւնն արգե-

լեալք զլսելիս ի սուրբ ընթացուածոց և ունկնդիր ևնք բա-
ռաջման խաշանց մերոց. ցուալից ևն անգամք մարմնոց մե-
րոց, զի յառաջ քան զմարմինս զոգիս ակտացուցաք: Ազի-
շէի այս բողոքի հետ կարելի է միացնել Մովսէս Խորենա-
ցու Աղբի մի մասը և Ղազար Փարպեցու թուղթը «Մե-
ղադրութիւն Ստախոս Արեղացից», որպէսզի կարողանանք
տեսնել, թէ նոյն խակ Ա. դարում, որ Հայոց համար մի
օրինակելի ժամանակամիջոց է, պակաս չէին վատ և վնաս-
ակար կրօնաւորներ: Սակայն ի՞նչ նշանակութիւն ունե-
ցան նոքա. միայն մի յաւիտենական վատ անուն թողնե-
լուց զատ ի՞նչ շահեցան նոքա, երբ կային նոցա դէմ առա-
քինի ակոյղաններ Ա. Սահակ, Ա. Մեսրոպ, Ա. Յովսէփ
և նոցա հետեօղ ու ժամանակակից Ա. հայրերը՝ Ազնիկ,
Մովսէս, Ազնիշէ, Աղան, Արրահամ, Ղազար և այլ շա-
տերը, որոնք և փրկեցին հասարակութիւնը բարոյական
անկումից: Նոյնը տեսնում ենք մենք Հայոց եկեղեցական
պատմութեան ուրիշ զանազան շրջաններում, երբ անխի-
խանութիւնը, բռնակալութիւնը, տգիտութիւնը աջակից
էին մարդկային ստոր կրքերին, շահամոլութեանը և անձ-
նական ռիսակալութեանը: Այս տխուր և արգահատելի շք-
ջանները, որոնք բարեբաղդարար սակաւաթիւ ևն և կար-
ճատե, թէպէտ առժամովի վնասում են ընդհանուրի յա-
ռաջադիմութեանը, սակայն բիծ են դնում միմիայն առան-
ձին անհատների վերայ և երբէք չկարողացան նսեմացնել
վանական կեանքի աշխարհաշէն զազատիարները. զի «փոխա-
նակ հարց որդիք» զալովի յաջորդարար պահպանուեցաւ
այն հաստատուն կազմակերպութիւնն, ինչոր սահմանե-
ցին Ա. Առաւօրիչ և իւր արժանաւոր հետեօղները:

Աստ վանականների թիւը կախուած է նաև Հասարակութիւնից և կաթուղիկոսներից, և այս մանաւանդ արդի ժամանակներում: Արքան լուսաւորուած է Հասարակութիւնը, ջերմեռանդ է, անկեղծ է դէպի Ահեղեցին և նախանձախնդիր է առաքինութեան, այնքան սրտիաս է վատերի թիւը, որքան տղէտ և սպականուած է Հասարակութիւնը, այնքան ածու՛մ են նորք: 'Նմանապէս՝ լաւ կաթուղիկոսների ժամանակ վաստ կրօնաւորներն հեռու են ասպարէզից, իսկ վատերի ժամանակ աջակից է նոցա ամենայն պաշտպանութիւն: Հասարակութիւնն հարկից ազատու՛մ է կրօնաւորներին, իւր վերայ է առնու՛մ նոցա բոլոր աշխարհային հարկերի բեռը, ապահովու՛մ է վանքերի լաւ թէ՛ վաստ դոյութիւնը և պատրաստ է միշտ հասնելու նոցա կարօտութեանը. հետևաբար ունի միջոց հսկելու նոցա բարոյական վիճակի վերայ և վատերին ասպարէզ չտալու: 'Նմանապէս կաթուղիկոսներն իրենց հոգևոր բարձր և անասհման իշխանութեամբ ազատ են ընդունելու լաւին և մերժելու վատին. նոցա՛ զործն է ընդհանուրի ուղիղ առաջնորդութիւնը, որի համար և ամենայն տեղ Հայաստանեայց Ահեղեցին Ա. պատարադի ժամանակ մաղթու՛մ է նոցա երկար կեանք «ուղիղ փարդապետութեամբ»:

Յ Ա Ն Կ.

Մ.Ն. 1872ին գրուած այս համառօտ տեսութիւնը կարդացուեցաւ 1883ին Պէտրղեան Ճեմարանի տարեկան հանգէսի ժամանակ. Մեր կարծիքով զեռ վաղ է Հայոց վանքերի ընդարձակ և լիակատար տեսութիւնը գրելու, զի անեշակ են բոլոր աղբիւրները, պակաս են նշանաւոր վանքերի տեղագրութիւնները և ընթերցող դասն իսկ զեռ չունի հետաքրքրութիւն այդպիսի մասնաւոր խնդիրներին. Աւստի այս համառօտ տեսութիւնն ինչ ինչ փոփոխութիւններով լըյս տեսաւ ոչ իբրև լիակատար գործ, այլ իբրև նշանաւոր Հայոց վանքերի մասին. այստեղ ամփոփեցինք նախ՝ մի համառօտ տեղեկութիւն ընդհանրապէս վանքերի ծագման և զարգացման մասին (տես Ա — Զ), ապա մի նկարագիր Հայոց վանքերի Դ — ԺԹ դարը (տես Զ — ԺՎ) և իսկերջոյ մի հարեանցի ծանօթութիւն արդի վանքերի մասին և յիշատակութիւն այն պատճառների, որոնք մեր կարծիքով նպաստեցին վանքերի անկմանը (տես ԺԹ և Ի)։ Տեսութեանս մէջ յիշուած վանքերի ցանկը հետևեալն է.

Գ Գ.

- Զ. Ակոսու վանք 29.
- Ժ. Աղթամարաց 42.
- ԺԱ. Ս. Աճաղցու Ասրցաղու 73.
- ԺԵ. Ս. Անտիա սուրբ 74.
- ԺԶ. Ս. Անդրէի 65.
- ԺԷ. Ապրակունեաց 69.
- Ե. Արագածոտնի 34.
- ԺԱ. Արեւի անապատ 53.
- ԺԲ. Արմաշու 83.
- ԺԸ. Արտազու 22, 55, 64, 87.
- ԺԳ. Արարկազնի 54, 60.
- Ժ. Բաղնայր 42.

Գ Գ.

- Ս. Բարձրաբնակ սուրբ 22.
- ԺԱ. Բարսեղեանց անապ. 53.
- ԺԱ. Բջնաց 55, 58.
- ԺԵ. Գանձասար 87.
- ԺԶ. Գաղէնորի 68, 74.
- Ե. Ս. Գաղիանէի 86.
- ԺԵ. Ս. Գեղարդաց 71.
- ԺԸ. Գեղեկաց Գուայ 58—61.
- Զ. Գիւտաց 29.
- Դ. Գլակաց 24, 26, 33, 84, 87.
- Ժ. Ս. Գրիգոր 43.
- Ե. Գալսե վանք 34.

ԳԳԴ

- ՅԵ. Գրադարիկ 54.
- Դ. Բ. Էջմիածին 32, 33, 70—74, 76, 80—83, 86, 88, 89, 90.
- Բ. Թադևի տե՛ս Արապա.
- Ե. Թամաշատ 22, 25, 42.
- Ճ. Թեղեհեաց 46, 58.
- Իննամեան տե՛ս Չլակաց.
- ՃԸ. Բ. Խոչ 84.
- ՃԹ. Խառարատաց 69.
- Ճ. Խղանորի 30.
- ՃԸ. Խնկանից 42, 86.
- Ճ. Խառակերից 25, 42.
- ՃԳ. Խարանաշատ 63.
- ՃԿ. Բ. Խարկերացի 71, 87.
- Բ. Կամուզիկ, տե՛ս Էջմիածին.
- Ճ. Կամրջանորի 43, 44.
- ՃԸ. Կասապանի 54.
- ՃԸ. Կարմիր 53, 86.
- ՃԸ. Կեչառիսու 42, 58.
- ՃԹ. Հազարձինու 58, 59, 86.
- Ճ. Հաղպատու 42, 45, 55, 58, 60, 86.
- Ք. Հառիճայի 58, 84, 85.
- ՃԸ. Հառուցմատաց 42, 46, 58, 70, 74.
- Հնամերի } 22, 30, 70.
- Հոգեաց } 22, 30, 70.
- Ճ. Հոռուցի 46.

ԳԳԵ

- Ճ. Հոռուսի 29, 30, 42—44, 58, 87.
- ՃԹ. Հոռուցի 53, 59.
- ՃԸ. Բ. Ղազարի 77.
- Մայր Եկեղեցի տե՛ս Էջմիածին.
- Ճ. Մարտաշեն 42.
- Ե. Մարշնայի 25, 36, 42.
- ՃԿ. Մեծախոյ 70.
- ՃԹ. Բ. Յակոբանց 83.
- ՃԿ. Յովհաննիսյանց 72, 74.
- ՃԳ. Բ. Նախակիցի 70, 74, 87.
- Ք. Նարեկաց 30, 42—44.
- Ճ. Նարսիսյանց 29.
- ՃԿ. Չարիք տնայ 74, 86.
- Ճ. Սաղնապետաց 46, 70.
- Ճ. Սանաթին 30, 42—45, 58, 86.
- Ք. Սեան 42, 46, 58, 70, 76.
- ՃԸ. Սե Լեան 52, 58.
- Սեանց զարգապետարան տե՛ս Տաթև.
- Ե. Սարապաց 84.
- Ե. Սարգիկ Հայր 35.
- Ե. Տաթև 35—39, 55, 69, 70, 87.
- ՃԳ. Տիգրայ 70.
- ՃԹ. Բ. Փրկիչ 30.
- ՃԳ. Բուճայի 67.

